

APAGA
Quarterly

آپاگا
فصلنامه

فصلنامه فرهنگی – اجتماعی مطالعات شرق شناسی ، ایرانشناسی و ارمنی شناسی
An International Journal of Oriental Studies

ISSN 1682-5438

شماره ۹۲ زمستان (اسفند) ۱۴۰۱

No. 92, Uարտ, 2023

ԱՊԱԳԱ
Հանդես

APAGA
Quarterly

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես
An International Journal of Oriental Studies

ISSN 1682-5438

Համար 92 Մարտ, 2023 թ.

No. 92 March 2023

ԱՊԱԳԱ

Համար 92 Մարտ, 2023

APAGA

No. 92, March, 2023

Հայ-իրանական մշակութային և հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես
An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ և Գլխավոր խմբագիր
License-holder, Publisher & Editor-in-Chief
Էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian,

Փոստարկղ համար 15875-9488 Թեհրան-Իրան
POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran

WEB: www.ApagaOnline.com and www.apagamonthly.4t.com
E-mail: apaga98@hotmail.com ISSN 1682-5438

Բովանդակություն

Հայերեն Հայաստան անվան մասին
Անգլերեն Հայաստանը չինական աղբյուրներում
Պարսկերեն Ծածում հայերը...

Contents

Armenian About the name of Armenia...
English Armenia in Chinese sources
Persian Hidden Armenians ...

- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
- Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
- Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: \$ 20 per year

Գինը 10000 ռիալ

آپاگا فصلنامه بین المللی ایرانشناسی و ارمنی شناسی

شماره ۹۲ زمستان ۱۴۰۱

صاحب امتیاز و مدیر مسئول

ادیک باغداساریان

صندوق پستی شماره ۹۴۸۸-۱۵۸۷۵

تهران - ایران

نشانی اینترنت www.apagamonthly.4t.com و www.ApagaOnline.com

apaga98@hotmail.com

پست الکترونیکی

ISSN 1682-5438

فهرست

فارسی علل کاهش جمعیت ارمنی در آناتولی و ارمنیان مخفی

ارمنی در باره نام ارمنستان

انگلیسی ارمنستان در منابع چینی

مقالات و دیدگاه های مندرج در نشریه لزوماً "بیانگر موضع "آپاگا" نیست.

نشریه در حک و اصلاح مقاله ها مجاز است.

مقالات و مطالب رسیده باز گردانده نمی شود.

استفاده از مطالب "آپاگا" با ذکر ماخذ آزاد است.

شمارگان ۱۰۰ بها ۱۰۰۰۰ تومان

چاپ احسان-تهران چهارراه ولیعصر پلاک ۱۱۴۸

Կամսար Ավետիսյան

ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԷՏՅՈՒԴՆԵՐ ԿԱՄՍԱՐ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

1950 թվականի հուլիսյան մի առավոտ «Պետհրատի» մանկապատանեկան գրականության խմբագրությունը մտավ միջահասակ, թիկնեղ մի մարդ, հնամաշ պայուսակը ձեռքին: Դիմագծերը խոշոր էին, կոպիտ-գեղջկական, շարժումները փոքր-ինչ վեհերոտ անհամարձակ: «Ես ձեզ համար գիրք եմ գրել, տեսեք, թե որ բանի նման է...»: Եվ, պայուսակից հանելով թերթի մեջ ծրարած ձեռագիրը, դրեց սեղանին ու գնաց: Ծանոթացան ձեռագրին՝ «բանի նման էր»: Գիրքը կոչվում էր «Անվանի աշխարհագրագետ ճանապարհորդներ» և հետաքրքրաշարժ ձևով պատմում էր Կոլումբոսի, Վասկո դա Գամայի, Մագելանի և ուրիշ նշանավոր ճանապարհորդների մասին: Գիրքը արժանացավ պատանի ընթերցողների քերականության, մամուլը դրվատանքի խոսքեր ասաց:

Այսպես փոքր-ինչ տարօրինակ ձեով սկսվեց «Պետհրատի» և աշխարհագրագետ Կամսար Ավետիսյանի ծանոթությունը, որը շուտով վերածվեց բարեկամության: Գիտնականը գլխովին տրվեց իր սիրած գործին ու պատանի ընթերցողի գրադարանը հարստացրեց մեկ տասնյակից ավելի գիտահանրամատչելի գրքերով: «Ինչ է պատմում քարտեզը», «Տոթակեզ աշխարհամաս», «Ասիայի երկրներով», «Արևմտյան կիսագնդի երկրներով», «Արևելքի մարզարիտը», «Իմաստուն խոսքերի աշխարհում», «Աշխարհագրական անունների բացատրական բառարան», «Հրաշալիքների աշխարհում», «Երևանի պատմությունը անունների մեջ» — ահա ոչ լրիվ ցանկը այն գրքերի, որ Կամսար Ավետիսյանը

[Էջ 4]

դրել է ընթերցողի սեղանին: Ինչպես տեսնում ենք, ընդգրկումը բավական մեծ է, թեմաները՝ բազմազան: Այդպիսի գրքեր գրելու համար ոչ միայն շնորհք է հարկավոր, այլև փաստերի վիթխարի կուտակում: Իսկ այդ փաստերը Կամսար Ավետիսյանը սկսել է կուտակել պատանեկան վաղ տարիներից, երբ դեռևս ուսանում էր Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում:

Կամսար Ավետիսյանը ծնվել է 1905 թվականի մայիսի 2-ին, Բագրևանդի գավառի Հին Բայազետ քաղաքում: Նրա հայրը համեստ արհեստավոր էր՝ գլխովին թաղված ընտանեկան հոգսերի մեջ: Կովկասահայ մի ուսուցչուհի բախտորոշ դեր է խաղում ապագա գիտնականի կյանքում՝ ուսումնաստենչ պատանուն բերում է Թիֆլիս ու տեղավորում Ներսիսյան դպրոցում: Դա 1915 թվականի աշնանն էր: Ներսիսյան դպրոցում շուտով երևան են գալիս Ավետիսյանի աշխարհագրական նախասիրությունները: Աշխարհագրության ուսուցիչներ Արտաշես Աբեղյանը և Հակոբ Էլիբեկյանը խրախուսում են նրան: Ավետիսյանը վերհիշում է. «Մի անգամ, երբ դասը պատմեցի՝ վերջացրի, Էլիբեկյանը դասարանի առաջ գրկեց ինձ ու բացականչեց. «Շատ ապրես, Կամսար, դու լավ աշխարհագրագետ կդառնաս»: Պատանու մեջ գնալով ամրապնդվում է գիտությանը նվիրվելու ձգտումը: 1932 թվականին նա ընդունվում է Երևանի պետական համալսարանի Նորաբաց աշխարհագրության ֆակուլտետը և 1937-ին հաջողությամբ ավարտում: Նույն թվականից նա արդեն աշխարհագրություն է ավանդում Խաչատուր Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտում: Սկսվում է Ավետիսյանի մանկավարժական բեղմնավոր գործունեությունը, որը տեղում է ավելի քան երեք տասնամյակ: 1947 թվականին նա պաշտպանում է թեկնածուական դիսերտացիա «Արևմտյան Հայաստանի բնաշխարհը» թեմայով:

Պատանիների համար գրելու միտքն ինչպե՞ս է ծագում գիտնականի մոտ: Մի տեղ նա բացատրում է. «Իմ աշխատանքը այնպես դասավորվեց, որ ես շատ մոտ կանգնեցի դպրոցին: Տարվա համարյա կեսը անց էի կացնում դպրոցում, դեկավարելով ուսանողների պրակտիկան՝ աշխարհագրության գծով: Այստեղից էլ իմ մեջ միտք ծագեց օգնել դպրոցին նաև գրելով»: Ահա այսպես ծնվեցին այն գրքերը, որ քիչ առաջ թվարկեցինք:

Ո՞րն է այդ գրքի հիմնական արժանիքը, ինչի՞ շնորհիվ են դրանք դարձել պատանի ընթերցողի անբաժան ուղեկիցները: Գիտելիքների այն հարուստ, անսպառ պաշարի շնորհիվ, որ հեղինակը շրայլորեն փռում է նրա առաջ: Գիտնականի հետ մենք անցնում ենք երկրե՝ երկիր, լողում ծովերով, օվկիանոսներով, գետերով ու լճերով, տեսնում երկրագնդի բուսական ու կենդանական աշխարհը, ծանոթանում

ազգերին, ցեղերին ու ցեղախմբերին, նրանց ստեղծած նյութական արժեքներին, հիանում մարդկային հանճարի անմեռ կոթողներով, նկարչության, քանդակագործության, ճարտարապետության անանց արժեքներով:

Սակայն, ինչպես ամեն կարգի գիտելիքներ, այնպես էլ աշխարհագրական գիտելիքներ հաղորդելիս կարևոր նշանակություն ունի մատուցման եղանակը: Այստեղ էլ Կամսար Ավետիսյանը աչքի է ընկնում շահեկան մի հատկությամբ. նա պատմում է հասարակ, անպաճույճ լեզվով, ասես մտերմիկ զրույց է վարում ընթերցողի հետ: Ասելիքը մշտապես համեմունք է ժողովրդական բառ ու բանի կենդանի դարձվածքներով, հարմար պահին դիմում թեմավոր խոսքերի, առածների, երբեմն էլ նովելատիպ պատմությունների օգնության: Տարիների ընթացքում նա իր մեջ ամբարել է ժողովրդական զրույցների, անեկդոտների, աֆորիզմների մի ամբողջ շտեմարան և գիտե դրանք տեղին ու ժամանակին օգտագործել:

Գիտնականը առանձին «թուլություն» ունի արվեստի գործերի հանդեպ: Նրա բնակարանի պատերը ծածկված են մեծ նկարիչների կտավների ընտիր վերատպություններով: Նրա անձնական գրադարանը հարուստ է նշանավոր արվեստագետներին նվիրված մենագրություններով: Հնդկաստան կատարած ուղևորությունից նա իր հետ բերեց հռչակավոր թաջ–Մահալի մարմարե մակետը միայն: «Հրաշալիքների աշխարհում» գիրքը ամբողջովին նվիրված է արվեստի ստեղծագործություններին: Այստեղ մեծ սիրով ու իմացությամբ նկարագրված են աշխարհի «յոթ հրաշալիքները»՝ Քեոփսի բուրգը, Ալեքսանդրիայի փարոսը, Շամիրամի կահյալ պարտեզները, Հռոդոսի արձանը, Մավզոլ թագավորը Դամբարանը, Չևսի արձանը և Արտեմիդայի տաճարը, ինչպես և «ութերորդ հրաշալիքները» — եգիպտական Սֆինքսը, Նեֆերտիտին, Աջանտայի ու Էլլորայի ժայռակերտ կոթողները, Չինական մեծ պարիսպը, Լաոկոոնի արձանախումբը, Պիզայի թեք աշտարակը և այլն, և այլն: Այսպիսով, Ավետիսյանի աշխատությունները գիտելիքներից բացի, ընթերցողի մեջ գեղեցկի ճաշակ են սերմանում, օգնում ավելի խորը ըմբռնելու արվեստի նշանավոր ստեղծագործությունները:

Վերին աստիճանի ուսանելի է այն անմնացորդ նվիրումը, որով Կամսար Ավետիսյանը, սկսած աշակերտական նստարանից, ծառայեց

ընտրած գիտությանը: «Ձարմանաւիորեն շատ եմ սիրել ու սիրում եմ այդ հրաշք-գիտությունը, — գրում է գիտնականը: — Եվ եթե ինձ բախտ վիճակվեր նորից սկսել ուսումս, ապա կսկսեի աշխարհագրությունից»:

Այս գիրքը տաղանդավոր գիտնականի ու գրողի կարապի երգն է, որի վրա նա աշխատեց մինչև իր կյանքի վերջին օրերը՝ մինչև 1976 թվականի հոկտեմբերի 24-ը: Գիտնականի մահից հետո գիրքն իր ավարտին հասցրեց նրա կյանքի ընկերը, մշտական օգնականն ու քարտուղարուհին՝ Ասպրամը, որի անունը, Կամսար Ավետիսյանի անվան հետ կողք-կողքի, պսակում է «Հայրենագիտական Էտյուդների» ճակատը:

ԽԱԶԻԿ ՀՐԱԶԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ՀԱՅՔ ԵՎ ԱՐՄԵՆԻԱ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ¹

Աշխարհագրական ամեն մի անուն ունի իր պատմությունը, առաջացումն ու իմաստը: Մարդկանց միշտ էլ հետաքրքրել է, թե ինչպես է ծագել, ժամանակի ընթացքում փոփոխության ենթարկվել և մեզ հասել այս կամ այն տեղանունը: Ուշադիր ուսումնասիրության դեպքում դրանք շատ բան կարող են պատմել տվյալ երկրի, ժողովրդի պատմությունից:

Նախ Հայաստան անվան մասին:

Հայաստան հայ ժողովրդի հայրենիքի անունն է, ուր ընթացել է նրա պատմական կյանքը: Նրա սահմանները համընկնում են Հայկական բարձրավանդակի սահմանների հետ: Այժմյան Սովետական Հայաստանը գրավում է այդ բարձրավանդակի հյուսիս-արևելյան մասը:

Հայաստան անվան առաջացման մասին գոյություն ունեն ավանդական և էթնիկական ստուգաբանությամբ:

Առաջին մեկնությունը տալիս է պատմահայր Մովսես Խորենացին: Նա աշխարհագրական շատ անուններ համադրում կամ զուգակցում է մեր նահապետների անվան հետ: Ի դեպ, ավանդական պատմությունից ժառանգած այս փաստը ընքնին շատ կարևոր երևույթ է, որովհետև տոհմի կամ ցեղի նախահայրը

¹ Ավետիսյան Կ.Մ., Հայրենագիտական Էտյուդներ: «Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան, 1979, գլուխ 25, 26, 27

խորհրդանշում է ոչ միայն խմբային ընդհանրություն, այլև ազգային պատմության խորհրդանշն է դառնում: Մեր նախահայրը համարվում է Հայկ նահապետը, որի անունից էլ ծագած է համարվում մեր ժողովրդի և երկրի անունը: Դա կապված է մեր նշանավոր ավանդավեպի հետ, ըստ որի ասորեստանցի հսկա Բելի բռնությունից հեռանում են բազմաթիվ ցեղեր, դրանց հետ էլ մեր ժողովուրդը՝ իր նահապետ Հայկը գլխավորությամբ: Նա գալիս է մի բարձրադիր, զովասուն ու ջրառատ երկիր և այդտեղ հաստատվում: Բելը պատգամ է ուղարկում Հայկին, հայտնում, որ նա իզուր է գնացել այդ ցուրտ լեռնաշխարհում բնակություն հաստատելու և խորհուրդ է տալիս վերադառնալ: Հայկը խիստ պատասխանելով պատգամավորին՝ ետ է դարձնում Բաբելոն: Բելը, Հայկի պատասխանից զայրացած, մեծ զորքով գալիս է Հայկը վրա: Վանա լճի մոտ, հետագայում Հայոց ձոր կոչվող վայրում, հակառակորդները հանդիպում են, և Հայկը մենամարտի է դուրս գալիս Բելի դեմ: Հիմուտ նետածի՞ք Հայկը մի հարվածով ցած է գլորում Բելին և ցրիվ տալիս նրա բանակը: Դրանից հետո Հայկը ընդմիշտ բնակություն է հաստատում այդ բարձրավանդակում: Հայկի անունով է կոչվում ժողովուրդը, իսկ ժողովրդի անունով՝ երկիրը: Այս ավանդությունը մեզ է հասել Մովսես Խորենացու միջոցով: Դա հայ ժողովրդի և նրա հայրենիքի անվան ավանդական ստուգաբանությանն է: Ավանդական հենքով հյուսված նման ստուգաբանություններ հատուկ են աշխարհի շատ ժողովուրդների, որոնք այս կամ այն նահապետի կամ դյուցազնի անվան հետ են կապում իրենց երկրի անունը: Այս ավանդավեպը արժեքավոր է այն տեսակետից, որ նպաստել է հայ ժողովրդի համազգային գաղափարի և ազգային գիտակցության զարգացմանը: «Հայ ազգային գիտակցության հիմքը դրվել է անցյալի դեռ այն նախնական շրջանում, երբ ստեղծագործվել է Հայկի առասպելը և դյուցազուն Հայկը փառավորվել իբրև ազգային հերոս ու հայ ազգի նախահայր»: (Հ. Մանանդյան):

Հայաստան անվան հաջորդ մեկնաբանումը Եթնիկական է և գալիս է հայասա ժողովրդի անունից: Հիմքում ընկած է եղել «հայ» անունը: Հայասան էլ այդ անվան ածանցումն է: Այս ստուգաբանության պատիվը պատկանում է հայագետ Կրեչմերին և ակադեմիկոս Ղափանցյանին: Վերջինս այդ հարցին է նվիրել «Հայասան, հայերը օրոհան» աշխատությունը: Հայասան գրավել է Բարձր Հայքը՝ Վանա լճից արևմուտք, մինչև Եկեղյաց գավառ (Երզնկա) և Փոքր Հայքի մի մասը, ինչպես նաև Արածանիի (Մուրադի) վերին հոսանքները:

Հայկական բարձրավանդակի ցեղերի մեջ, ութերորդ դարում մ.թ.ա., կարևոր դեր են խաղում հայասաները և արմենա-

հայաստանյան միութիւնը, որոնք վաղուց կազմում էին հայկական ցեղային մեծ միութիւն:

Մեր թվարկութիւնից առաջ, հիմնականում յոթերորդ դարի երկրորդ կեսին, ավարտվում է հայ ժողովրդի կազմավորումը, որը նշանավորվում է հայ պետականության առաջացմամբ: Այն զարգանում է նախ Ուրարտուի տերիտորիայում, որը պատմական թատերաբեմից հեռանում է յոթերորդ դարի վերջում: Ուրարտական ցեղերը ձուլվում են կազմավորվող հայ ժողովրդի մեջ: Հայ ժողովուրդն է դառնում Ուրարտուի օրինական ժառանգորդը: Ուրարտացիներից մեզ հասել են բազմաթիվ տեղանուններ, որոնք ենթարկվել են որոշ ձևափոխման: Դրանց թվին են պատկանում Արարատ (Ուրարտու), Վան (Բիայինա), Տուշպա (Տոսպ), Երևան (Էրեբունի), Սևան (Սուխնիա) և այլն: Մնացել են նաև շատ նահապետների և դյուցազունների անունները: Այսպես՝ Արամ (Արամե), Մանավազ (Մենուաշ): Դրանք մեզ կապում են Ուրարտուի հետ: Մեզ են հասել նաև շատ ավանդավետեր: Ինչպես հայտնի է, կազմավորված ժողովուրդը «հայաս» ցեղի անունով կոչվում է հայ, իսկ երկիրը՝ Հայաստան: Հայաստան անունը առաջին անգամ օգտագործել է հինգերորդ դարի պատմիչ Ագաթանգեղոսը, չնայած հայ անվան վերջածանցը ոչ միշտ է եղել «ստան»: Դրան փոխարինել է «ք» տառը, որը ավելացվելով ժողովրդի անվան, դարձել է երկրի անուն:

Այսպիսով «հայք» բառը իր մեջ ամփոփում է հայեր և Հայաստան հասկացությունները: Ինչպես օրինակ, «պարսք» նշանակում է և պարսիկներ, և Պարսկաստան: Դա ցույց է տալիս, որ ժողովրդի անունն է դարձել երկրի անուն, երբ ավելացել է «ք» տառը:

Ինչպես հայտնի է պատմական Հայաստանը քաղաքականապես բաժանված էր երկու մասի: Մեծ Հայք, այսինքն՝ Մեծ Հայաստան և Փոքր Հայք, այսինքն՝ Փոքր Հայաստան: Առաջինը համընկնում է Հայկական բարձրավանդակի հետ, որտեղ ընթացել է ու զարգացել հայ ժողովրդի ամբողջ քաղաքական ու կուլտուրական կյանքը:

Մեծ Հայքը Արշակունիների ժամանակ բաժանվում էր 15 նահանգի, կամ «աշխարհի»: Դրանցից ամեն մեկը իր հերթին բաժանվում էր գավառների: Այս «աշխարհները» իրականում հանդիսանում էին առանձին բնա-պատմական և տնտեսական միավորներ՝ իրենց սովորություններով, տարազով ու բարբառներով: Դրանցից նշանավոր էին՝ Այրարատը, Վասպուրականը, Սյունիքը, Արցախը, Գուգարքը, Բարձր Հայքը, Տուրուբերանը, Աղձնիքը, Ծոփքը: Մեծ Հայքի նկատմամբ կենտրոնական դիրք ունեւր Այրարատը:

Փոքր Հայքը տարածվում էր Եփրատից դեպի արևմուտք մինչև Անտիտավրոս լեռնաշղթան: Բյուզանդական տիրապետության ժամանակաշրջանում Փոքր Հայքը բաժանվում էր երեք վարչական մարզերի՝ Առաջին Հայք, Երկրորդ Հայք և Երրորդ Հայք:

Օտարները մեր երկիրը հաճախ կոչում են Արմենիա (բացի վրացիներից և կուրմանջի բարբառով խոսող քրդերից): Անվան ավանդական հենքով հյուսած ստուգաբանությունը մի քանի կերպ է բացատրվում: Նախ՝ այն ծագած է համարվում հնդեվրոպական արմեններ ժողովրդից: Երկրորդ, սանսկրիտերեն արա՝ «արի», «քաջ» և մանա՝ «մարդիկ» բառերի միացումից: Այսինքն՝ «քաջ մարդիկ»: Երրորդ, ըստ Մովսես Խորենացու կոչվել է Հայկազյան Արամ՝Նահապետի անունով: Եվ, վերջապես, Արմենակ Հայկազյան Նահապետի՝ անունով, որը Հայկի որդին էր, Նրա անվան կրճատ ձևը եղել է Արմեն, որից և մեր ժողովրդի ու երկրի անվանումը: Արմեն ժողովրդի մասին առաջին անգամ հիշատակվում է Պարսկաստանի թագավոր Դարեհ Վշտասայանի (522—486) մ.թ.ա.) արձանագրության մեջ: Ինչպես հայտնի է, Նրա թագավորության ժամանակ, բացի մի շարք այլ ժողովուրդներից, Նրա դեմ ապստամբել էին Նաև արմենները, որոնք ցանկանում էին անկախություն ձեռք բերել: Այս ապստամբությունը մանրամասն նկարագրված է Բեհիսթունյան (Քիրմանշահի մոտ) բարձր ժայռի վրա քանդակած Դարեհ Ա-ի բևեռագիր արձանագրության մեջ, որը գրված է երեք լեզվով՝ հին պարսկերեն, էլամերեն և բաբելոներեն: Արմենների երկիրն այս արձանագրության մեջ անվանված է «Արմենիա», իսկ ժողովուրդը՝ արմեններ: Այստեղից էլ առաջացել են Արմենիա և արմեններ բառերը:

Այսպես, լեհերեն, ռուսերեն, լատիներեն և հունարեն՝ Արմենիա, թուրքերեն՝ Էրմենիստան, հունգարերեն՝ Օրմենիորշագ, լատիշերեն՝ Արմենիա, գերմաներեն՝ Արմենիեն, պարսկերեն՝ Արմենիա, արաբերեն՝ Արմին կամ Արմենիա, հին հրեերեն՝ Թահոգարամա, արամերեն՝ Հարմիննի, հին պարսկերեն՝ Արմինա:

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՎԱՍԲ

Ծանոթանանք աշխարհագրական այն անունների հետ, որոնք գտնվում են մեր հայրենիքից՝ Հայաստանից դուրս: Այդ անունները լուռ վկաներ են այն բանի, որ պատմական այս կամ այն իրադրությունների հետևանքով հայերը տարբեր ժամանակներ ապաստան են փնտրել ոչ միայն Հայաստանի

«սահմանակից երկրներում, այլև հեռավոր ափերում, ուր նրանք գտել են խաղաղ կյանքի և աշխատանքի պայմաններ: Ժամանակի ընթացքում հայրենիքից հեռու ընկած գաղութներում հայերը ստեղծեցին նյութական և հոգևոր մշակույթի արժեքներ, որոնցից շատերը մնում են որպես հիշատակ, որպես տարեգիր կամ ուղեցույց: Գնալով հայ ժողովրդի հետքերով, որպես հուշարձան հանդիպում ենք հայկական աշխարհագրական շատ անունների, որ պահպանվել են աշխարհի շատ երկրներում:

Ամեն մի ժողովուրդ հոգատարությամբ է պահում իր հոգևոր ու նյութական մշակույթի հուշարձանները, իր պատմության երկարակյաց գանձերը, որոնք սերունդներին են անցնում արձանագրությունների, դրամների, ամանների, արձանների, շենքերի, կոթողների և այլ ձևերով:

Սերունդների համար անցյալից մնացած լավագույն ժառանգություններից են նաև աշխարհագրական անունները, որոնք ոչ միայն հիմնալի պարզև են, այլև մշակույթային ժառանգության գոհարներ: Այդ անունների ուշադիր ուսումնասիրությունը ոչ պակաս տվյալներ կարող է հաղորդել տվյալ երկրի, ինչպես նաև ժողովրդի անցյալի պատմությունից: Ի վերջո, անունն էլ մի հաճելի պարզև է, որը ստանում են սերունդները որպես ժառանգություն:

Ահա այդ անունների հետքերով էլ մենք կգնանք: Հայկական անուններ կգտնենք թե հեռավոր Կոլումբիայում (Ամերիկա), թե Հնդկաստանում, թե Ռումինիայում, թե Բուլղարիայում, թե Ղրիմում և թե այլ երկրներում:

Նախ այն տեղանունների մասին, որոնք կոչվել են մեր հայրենիքի՝ Հայաստանի անունով և հանդիսանում են այսպես կոչված տոպոնիմներ: Ի դեպ, այս բառը հունարենից է և նշանակում է տեղանուն:

Նախ տեղանունների մասին:

Արմենիա անունով քաղաք կա Հարավային Ամերիկայի Կոլումբիա հանրապետությունում: Զաղաքը փռված է Կենտրոնական Անդերի գեղատեսիլ լանջերին, ծովի մակարդակից 1500 մետր բարձրության վրա: Արմենիա քաղաքը հիմնադրվել է տասնիններորդ դարում, մի խումբ հայ գաղթականների կողմից: Ներկայումս քաղաքն ունի 70 հազար բնակչություն, ընդ որում գերակշռողը արդեն օտարներն են: Զաղաքը երկրի արդյունաբերական խոշոր կենտրոններից է:

Ինչպես հայտնի է Կոլումբիայում մեծ քանակությամբ սուրճ է մշակվում: Այստեղի սուրճի մի տեսակը կրում է «Արմենիա» անունը, որը լավ համբավ ունի: Բացի այդ, սրանից յոթ տարի առաջ Կոլումբիայի շոգենավային ընկերությունը շահագործման

հանձնեց մի նալ «Արմենիա» անունով: Իհարկե, համաձայն քաղաքի պատվին:

Արմենիա անունով բնակավայրեր (ոչ այնքան մեծ) կան նաև Կենտրոնական Ամերիկայի՝ Յոնդուրաս և Սալվադոր հանրապետություններում:

Յոնդուրասում գտնվող «Արմենիա» բնակավայրը ունի երկու հազար բնակիչ, իսկ Սալվադորի տերիտորիայում գտնվողը՝ հինգ հազար բնակիչ:

Արմենիա անունով քաղաք կա նաև Յուլիսային Ամերիկայի Վիսկոնսի նահանգում, կառուցված է Վիսկոնսի գետի ափին՝ Բլուլըր և Ելես վտակների միջև:

Այժմ գնանք Արևմտյան Եվրոպա և այցելենք Ռումինիա, ուր իր ժամանակին եղել են ծաղկած հայկական գաղութներ:

Ամենամեծ գաղթը, որը տեղի է ունեցել Յայաստանից Եվրոպա, եղել է տասնամեկերորդ դարի կեսին, երբ կործանվեց Բագրատունյաց մայրաքաղաք Անին: Թուրք-սելջուկյան հրոսակախմբերը դուրս գալով Միջին Ասիայից հորով ու սրով նվաճել էին Յայաստանի հարևան երկրները և ներխուժում էին Յայաստան: Այս պայմաններում էլ տեղի ունեցավ մեծ գաղթ դեպի Կիլիկիա, Ղրիմ, Ռումինիա, Լեհաստան և այլ երկրներ:

Սելջուկյան արշավանքներից երկու դար հետո Յայաստանը ասպատակեցին Չինգիզխանի հորդաները, իսկ 14-րդ դարի վերջում եկան Լենկթեմուրի հորդաները: Սրանց հասցրած վնասները մեր ժողովրդին ու նրա մշակույթին նկարագրել են մեր ականավոր պատմիչները: Այս բոլորի հետևանքով Յայաստանից հեռացան և օտար ափերում ապաստանեցին մեծ թվով հայեր: Այդ ժամանակվանից Եվրոպայում հայկական անվանումներ են մնացել: Ինչպես, օրինակ, Արմեներշտատ քաղաքը Ռումինիայում, որը բառացի նշանակում է Յայաքաղաք կամ Յայկական քաղաք: Նա հայտնի է նաև Գերլա անվան տակ:

Արմենաշ է կոչվում նաև Ռումինիայում գտնվող մի այլ քաղաք:

Արճեշ անունով քաղաք կա դարձյալ Ռումինիայում:

Այս անունը ժամանակին բերել են Վանա լճի ափին գտնվող Արճեշ քաղաքից գաղթող հայերը, որոնք ի հիշատակ իրենց հայրենի քաղաքի, Ռումինիայում ստեղծված բնակավայրը կոչել են Արճեշ: Հետաքրքրական է, որ Ռումինական Արճեշ քաղաքի գերբը նույնպես արծիվ է եղել, ինչպես հին Արճեշինը:

Գաղթող արճեշցիները բերել են նաև իրենց ավանդությունները: Դրանցից մեկը պատմում է Յայաստանի բերդերի ու տաճարների կառուցման մասին:

Ավանդությունը պատմում է, որ տաճարի հիմնադրման գիշերը ճարտարապետ Մանվելը երազ է տեսնում: Նրան ասում են, թե շենքը միայն այն դեպքում կանգուն կմնա, եթե պատի մեջ շարեն

կառուցողներից մեկի կնոջը, որը առավոտյան ամենից շուտ իր ամուսնուն ճաշ կբերի: Մանվելը սարսափահար, երազը պատմում է իր ընկերներին, չկասկածելով, որ Նրանք կարող են այս կամ այն ձևով իմաց տալ իրենց կանանց, որպեսզի այդ օրը ճաշը ուշ բերեն: Եվ կառուցողները ձևացնում են, թե սպասում են իրենց կանանց: Հանկարծ հեռվում երևում է Մանվելի կինը: Ճարտարապետը սարսափահար աղաչում է աստծուն, որ մորիկ բարձրանա, կարկուտ տեղա և խանգարի կնոջ մոտենալը: Սակայն ոչինչ չի օգնում: Մանվելի կինը առաջինն է մոտենում կառուցողներին: Ճարտարապետն էլ համաձայն իր երդումին, կնոջը դնում է տաճարը պատի մեջ: Եվ սկսում են տաճարի կառուցումը:

Ավանդությունը պատմում է նաև, որ տաճարի կառուցումը ավարտելուց հետո, երբ ճարտարապետը կանգնած է լինում տաճարի գագաթին, հանկարծ ականջին հնչում է կնոջ աղերսական ձայնը: Նա շանթահար վայր է ընկնում և քար դառնում: Քար կտրած Մանվելի մոտից էլ բխում է մի աղի աղբյուր, որը ըստ ավանդության, Մանվելի սիրեցյալ կնոջ արցունքն է:

Հայկական գաղութներ ստեղծվեցին նաև Սև և Ազովի ծովերի ափերին, հատկապես Ղրիմ թերակղզում, ուր իր ժամանակին ծաղկել են հայաբնակ քաղաքներ: Հայ ժողովրդի պատմության մեջ Ղրիմի հայ գաղութը պակաս դեր չի խաղացել: Ղրիմում հայերի կառուցած քաղաքներն ու բնակավայրերը ունեցել են նաև տրանզիտային առևտրի

նշանակություն, որոնք կապել են թաթարական աշխարհը Արևմուտքի հետ:

Միջին դարերում, հատկապես 13-րդ դարից սկսած, Ղրիմի առևտրական կյանքում վենետիկյան և ճենովական վաճառականների հետ մեծ մրցակից դարձան հայերը: Կաֆան (Թեոդոսիան) դարձավ Ղրիմի վաճառաշահ քաղաքներից մեկը: Այս քաղաքում է կառուցված «Հայոց բերդ» անունը կրող ամրությունը: Ժամանակի ընթացքում հայերը ազդեցիկ դեր սկսեցին խաղալ Տավրիկյան թերակղզում (Ղրիմում):

Իր ժամանակին Ղրիմի գաղութը հայրենիքից հեռու դարձավ մի փոքրիկ Հայաստան: Նրանք կառուցեցին բերդեր, վանքեր, մատուռներ, փորագրեցին խաչքարեր և այլն: Այդ բոլորը որպես հիշատակ թողեցին հետագա սերունդներին: Այդ ժամանակվա նյութական հուշարձաններ շատ են պահպանվել:

Հիշատակ են մնացել նաև աշխարհագրական անվանումներ, որոնցից է Արմյանսկ քաղաքի անունը, որը լուռ վկա է Ղրիմի երբեմնի հայաբնակ քաղաքների:

Պակաս հիշատակ չէր նաև Կաֆայի (Թեոդոսիա) մոտ կառուցված «Հայոց բերդը»:

Ինչ վերաբերում է Արմյանսկ քաղաքին, ապա այն գտվում է Պերեկոպի պարանոցում: Հիմնվել է Ղրիմի հայերի կողմից, մոտ երկու հարյուր հիսուն տարի առաջ, սկզբում Արմյանսկի Բազար անվան տակ: Հետագայում բազար բառը ընկել է և մնացել է ուղղակի «Արմյանսկ» անունը: Իր ժամանակին եղել է վաճառաշահ բնակավայր և Ղրիմի հետ կատարվող քարավանային առևտրի կարևոր կենտրոն:

Արմյանսկ անունը եթե փորձենք ստուգաբանել, ապա կստացվի հայկական քաղաք: Զանի որ «սկ» մասնիկը ռուսերենում ունի քաղաքի նշանակություն: Քաղաքի անունը այսօր էլ պահպանվում է:

Այժմ մեկնենք հեռավոր Ավստրալիա և ծանոթանանք այնտեղ գտնվող հայկական անուններից մեկին:

Արարատ անունով լեռ և բնակավայր կա Ավստրալիայի Վիկտորիա նահանգում: Այս անունների առաջացումը կապված է մեր Մասիսի՝ Արարատի անվան հետ, և նրանց առաջացումն էլ ունի այսպիսի պատմություն:

Ինչպես հայտնի է Ավստրալիան համեմատաբար նոր աշխարհամաս է: Առաջին բնակավայրը Ավստրալիայում եղավ Ներկա Սիդնեյ քաղաքը, որը հիմնադրվեց 1788 թվականին: Դրանից հետո, եվրոպացիները անցան Ավստրալիայի Նեքքին մասերը և Ներկա Վիկտորիա նահանգում մի լեռ տեսան, որը նրանք նմանեցրին բիրիական Արարատին և այդպես էլ կոչեցին: Արարատ լեռան անունն ու նրա պատկերացումը եվրոպացիներին ծանոթ էր ոչ միայն աշխարհագրությունից, այլև Կտակարանից, որը կապված է ջրիեղեղի ավանդության և Նոյ Նահապետի անվան հետ: Հետագայում այդ անվամբ կոչեցին լեռան մոտ հիմնված բնակավայրը:

Հայկական անուններ կգտնենք նաև Միջերկրական ծովում: Այսպես օրինակ «Հայոց ծոց» անունը, որը կրում էր Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան, Կիլիկիային հարող հատվածը, կապված է Կիլիկիայի հայկական պետության հետ: Կան նաև փոքր բնակավայրեր (գյուղեր): Այսպես օրինակ, Արմենոխորի — այսինքն՝ հայ գյուղ: Գտնվում է Կիպրոս կղզում: Այժմ ավելի փոքր բնակավայրերի, ինչպես ասում են միկրոտոպոնիմների մասին, որոնք Նույնպես հայտնի են Հայաստան (Արմենիա) անվան տակ և ցրված են աշխարհով մեկ: Էրմենի քեոյ — այսինքն հայ գյուղ: Այդպես էր կոչվում Կոստանդնուպոլսի (Ստամբուլի) արվարձաններից մեկը:

Էրմենիստան – կոչվում է Իրանի Թավրիզ քաղաքի հայաբնակ թաղերից մեկը:

Երմենիքենդ — անունը կրում է Բաքու քաղաքի թաղամասերից մեկը:

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ՝ ԿԱՊԿԱԾ ՇԱՄԻՐԱՄԻ ԵՎ ԱՐԱ ԳԵՂԵՑԻԿԻ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅԱՆԸ

*«Ժողովուրդները ոչ մի բանի մեջ Էնքան պարզ ու պայծառ
չեն երևում, ինչպես իրենց ազգային էպոսի մեջ»:*
ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՍԱՆՅԱՆ

Հայկական բարձրավանդակում կան աշխարհագրական անուններ, որոնց ստուգաբանությունը կապված է այս կամ այն ավանդության հետ: Այլ խոսքով, ժողովուրդն աշխարհագրական անուններում արտացոլում է ավանդությունը:

Հայկական բարձրավանդակի աշխարհագրական անունների առաջացման պատմությունը շատ բանով կապված է թե ավանդությունների և թե հավատալիքի հետ: Ավանդական տեղանունները մեծ մասամբ մեզ են հասել պատմահայր Մովսես Խորենացու միջոցով:

Ինչպես հայտնի է մեծ եղավ Մովսես Խորենացու դերը մեր ժողովրդի պատմության գործում, որին իրավամբ պատմահայր են անվանում:

«Մովսես Խորենացին եզակի գրական դեմք է մեր հին մատենագիրների մեջ: Նա տասնչորս դար շարունակ աննվազ հետաքրքրություն է շարժել հայ ժողովրդի և բանահյուսության մեջ իր Հայոց պատմությամբ, որ ծառայել է իբրև ուսման առարկա և իբրև ուսումնասիրության նյութ: Ավելի քան տասը դար այս գրվածքը եղել է հայ ազգի միակ դասագիրքը իր հին անցյալի հետ ծանոթանալու համար, եղել է աղբյուր և օրինակ հետագա պատմիչների համար, որոնք սրանից քաղվածքներ են առնում, ընդօրինակում են, հետևում են նրա ստեղծած պատմագրության տիպին: Ամենաբարձր գովեստներով հիշում են նրա անունը» (Ստ. Մալխասյանց):

Մովսես Խորենացին իր կրթության կատարելագործման համար եղել է Հելլենական գիտության օրրաններում՝ Եդեսիայում, Աթենքում և Ալեքսանդրիայում: Նա տեսավ, որ գիտնականները օգտվում են ժողովրդական վիպերգերից: Այդ երևույթը մեծ ազդեցություն ունեցավ Խորենացու վրա, և նա նույնպես բարձր գնահատեց ու գրի առավ մեր ազգային

անգիր ավանդությունները, որոնք դիտեց որպես պատմական աղբյուր: Այդ ավանդությունները նա գրի առավ «Հայոց պատմություն» աշխատությունում:

Խորենացին կարողացավ փրկել հայ ժողովրդի վիթխարի ավանդությունների որոշ մասը, որոնք սիրով ենք պահպանում և համարում ենք մեր ժողովրդի հոգևոր մշակույթի ժառանգությունը:

Իհարկե, ավանդություններում շատ իրական դեպքեր միահյուսվում են մտացածինի և առասպելների հետ: Հենց Պատմահոր խոսքերով ասած՝ «Առասպելների մեջ այլաբանորեն ճշմարտությունն է թաքնված»: Դրանք միայն նախադուռն են գիտության պատմության, որոնք ստիպում են սերունդներին մտածել և գնալ այդ հետքերով: Այլ խոսքով «այլաբանությունից» դուրս բերել պատմական իրողությունը: Այդտեղ կան աշխարհագրական շատ անունների մեկնաբանություններ, որոնց զգալի մասը ավանդական բնույթի են:

Մեր ազգային ավանդության լուսապսակներից է Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի¹ ավանդությունը:

Ինչպես հայտնի է Ասորեստանի աշխարհակալ Թագուհի Շամիրամը գահ բարձրացավ իր ամուսին Նինոսին կործանելուց հետո: Նրան վաղուց էր հասել հայոց թագավոր Արայի գեղեցկության լուրը. «Ի բազմաց լուեալ գեղեցկութենէ նորա, առաքէ հրեշտակս առ Արայն Գեղեցիկ»:

Շամիրամը Արայի մոտ՝ Արմավիր, դեսպան է ուղարկում և առաջարկում ամուսնանալ իր հետ, միառժամանակ խոստանում է հանձնել Նրան Ասորեստանի գահը: Արան՝ հայոց «Հովսեփ գեղեցիկը» ողջախոհությամբ մերժում է թագուհու սերը: Նրան չի գայթակղում ոչ ասորական գահը, ոչ Շամիրամի գեղեցկությունը: Նա ամբողջ սրտով կապված էր իր կնոջ՝ հայոց թագուհի Նվարդի հետ: Արայի մերժումը խորհրդանշում է հայ ժողովրդի բարոյական մաքրությունը, ընտանեկան պատիվը, որը միահյուսվում է ազգի պատվի և հայրենասիրության հետ: Եվ երբ Շամիրամի դեսպանը՝ Նիրարը վերադառնում է Արմավիրից և Արայի վերջնական մերժումը հայտնում թագուհուն՝ գոռոզ Շամիրամի ինքնասիրությունը խիստ վիրավորվում է և բարկությունից կարգադրում է գլխատել լրաբերին: Ապա պատերազմ է հայտարարում Հայոց աշխարհին: Նա իր բանակով գալիս է Հայաստան և հատուկ կարգադրություն անում, որ զգույշ լինեն և ամեն միջոց գործադրեն, որպեսզի Արա Գեղեցիկին կենդանի բռնեն:

¹ Շամիրամի իսկական անունը Շամմուրամատ է, որը հույներին անցավ Սեմիրամիս դարձած:

Ըստ ավանդության Արայի և Շամիրամի բանակների հանդիպումը տեղի է ունենում Արարատյան դաշտի հյուսիս-արևելյան մասում, Ներկա Արայի լեռան դիմաց գտնվող հարթությունում՝ Աշտարակից հյուսիս, պատմական Հայաստանի Արագածոտն, Նիզ և Կոտայք գավառների սահմանում:

Արան կռվի թեժ պահին մահացու վիրավորվում է: Նրան բերում են Շամիրամի մոտ, որը խելակորույս դիմում է Արային, խնդրում բոլոր աստվածների անունից, որ նա խոսի:

Բայց Արան մահանում է: Շամիրամը կարգադրում է Արայի դին հանձնել Վանա լճի մոտ գտնվող Լեզք գյուղից բերված արալեզներին¹, որոնք, լիզելով Արայի վերքերը, իբր թե պետք է կենդանացնեին նրան:

Հայ ժողովրդի ցասումը հանգստացնելու համար Շամիրամը լուր է տարածում, թե արալեզ աստվածները կենդանացնելու են Արային:

Հետագայում հայ ժողովուրդն Արայի հիշատակը հավերժացնելու համար նրա անունով Այարատ է կոչում այն դաշտը, ուր Արան սպանվում է, իսկ լեռներից մեկը՝ Արայի լեռ:

Հետագայում, երբ մեր հայրենիքը օտարները նվաճեցին, Արայի լեռը Կառնի Յարդիս կոչվեց: Բառացի նշանակում է՝ «ճեղքված փոր», որովհետև նրա գագաթը հարավային կողմից ճեղքվածք ունի: Տեղացիները անվանում են նաև Ծաղ կավանք: Ներկայումս վերականգնված է ավանդական Արայի լեռ անունը: Չմոռանանք հիշել, որ Արայի լեռից ոչ հեռու գտնվում է Արա գյուղը (Նախկին Ղարաջորան):

Հին Արևելքի լեգենդար թագուհու անունով են կոչվում Հայկական բարձրավանդակի բազմաթիվ տեղանուններ: Դրանցից ամենահինը Շամիրամակերտն է՝ Վանի ավանդական անունը:

Այս ավանդության հիման վրա ստեղծված անուններից է նաև Շամիրամ գյուղի անունը: Գյուղը գտնվում է Արևմտյան Հայաստանում, Նեբրովթ կամ Նեմրութ լեռան հարավային ստորոտում: Գյուղի մոտ կա մեծ աղբյուր, որը նույնպես կրում է Շամիրամի անունը: Իսկ գյուղի դիմաց, գտնվում են երեք բլուրներ, որոնցից միջինի վրա գտնվում է Շամիրամ բերդը:

¹ Առասպելական կենդանի, որ ըստ հին հայերի հավատալիքի՝ լիզում էր պատերազմում ընկած քաջերի վերքերն ու ողջացնում մեռածներին: Մեր գրականության մեջ այդ անունը հայտնի է նաև առլեզ կամ հարալեզ ձևով:

Արայի և Շամիրամի մարտի վայրում կա Շամիրամ անունով գյուղ: Նույն շրջանում է գտնվում Արզնի-Շամիրամ ջրանցքը: Բացի այդ, Արայի լեռան դիմաց (այժմ Արովյանի շրջանում) գտնվող մի սար կոչվել է Շամիրամի անունով. ժամանակին այդ անունը փոխվել է, և սարը այժմ Հադիս է կոչվում: Որքան լավ կլիներ, եթե այն Արայի լեռան նման վերանվանվեր:

Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի ավանդության հետ է կապված նաև Արզնի անվանումը, որը գյուղ և կուրորտային ավան է Արովյանի շրջանում: Արզնի անվան ավանդական և բանաստեղծական ոգով ստեղծված ստուգաբանությունը կապվում է նույն Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի պատմությանը: Վիրավորված Արային մարտի վայրից տանում են և հանձնում Շամիրամին, ասելով՝ «առ զնսի», այսինքն՝ ստուգիր, քննիր, Արան ո՞րք է, թե՞ ոչ: Այստեղից էլ տեղանվան անունը՝ Արզնի:

Ավանդությունը պատմում է, որ Արայի մահվանից հետո Շամիրամը մի քանի օր դադար է առնում Արարատյան դաշտում, ապա մեկնում է Հարավային Հայաստան՝ Ասորեստան գնալու: Ճանապարհին կանգ է առնում Վանա լճի ափին, ներկա Վան քաղաքի մոտերքում: Այդ գեղատեսիլ բնությունը հրապուրում է նրան, և նա բավական ժամանակ մնում է այդտեղ:

Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Մ. Խորենացին. «...Շամիրամը սակավ օրեր է մնում այն դաշտում, որ Արայի անունով կոչվեց Այրարատ. բարձրանում է երկրի հարավակողմն ընկած լեռնային գավառը, որովհետև ամառային եղանակ էր, կամենալով հովիտներում և ծաղկավետ դաշտում զբոսնել: Եվ տեսնել երկրի գեղեցկությունը, օդի մաքրությունը, բխող մաքուր աղբյուրները, կարկաչահոս ու բարեզնաց գետերը՝ նա ասում է. «Պետք է այսպիսի բարեխառն կլիմայում, մաքուր ջրերով երկրում մեզ համար քաղաք և բնակության արքունիք շինել, որպեսզի տարվա շրջանի մի չորրորդ մասը, այսինքն ամառային եղանակը, ամեն տեսակ վայելչությամբ անցկացնենք Հայաստանում»¹:

Քաղաքի համար միաժամանակ կառուցում է մի հոյակապ ջրանցք, որը անցնելով Հայոց ձորով և Խոշաբ գետի վրայով, Վան քաղաքին ջուր է տալիս և ոռոգում է Արտամետի այգիները, բուրաստաններն ու ծաղկանոցները: Այդ ջրանցքը մինչև այժմ էլ պահպանվում է, և ժողովուրդը Շամիրամի առում է անվանում:

Վանա լճի հետ է կապված Շամիրամի հետևյալ ավանդությունը: Ըստ ավանդության, Ասորեստանի աշխարհակալ թագուհի Շամիրամը, երբ զբոսանքի է դուրս գալիս ծովափ, տեսնում է մի խումբ երեխաների, որոնք մի ուլունք են գտել ավազների միջից: Շամիրամը վերցնում է ուլունքը երեխաների ձեռքից, որը ունենում է կախարդական ուժ: Շամիրամը այդ ուլունքով հմայում էր ում որ ուզում էր: Շամիրամի կյանքը անցնում է վայելքների

մեջ: Եվ այն ժամանակ, երբ Շամիրամի ուշքն ու միտքը վայելքների հետ էր, Չրադաշտ մոզը կամենում է իշխանությանը տիրանալ: Շամիրամը գնում է նրա դեմ կռվելու: Պատերազմում պարտվում է Շամիրամը և ոտքով փախչում Յայաստան: Ճանապարհին կանգ չի առնում, իսկ թշնամի զինվորները հալածում էին նրան: Երբ հասնում են Շամիրամին, խլում են ուլունքը և շարտում, որ գցեն Վանա լճի մեջ: Շամիրամը ուժասպառ, հուսահատությունից արծակում է իր մագերը, ոլորում պարսատիկի պես և մեջը մի ապառաժ դնում ու պտտեցնում, որ արծակի փախչողների հետևից: Եվ բարկությունից պտտեցնում է այնպիսի ուժով, որ մագերը պոկվում են, ապառաժն էլ թռչում ընկնում է շատ հեռու: Իսկ Շամիրամը տեղն ու տեղը քար է կտրում: Չինվորներին հաջողվում է ուլունքը գցել Վանա ծովը՝ «ուլունք Շամիրամա ի ծով»:

«Ուլունք Շամիրամա ի ծով» արտահայտությունը գործածում են նաև փոխաբերական իմաստով: Երբ բացահայտում են որևէ մեկի խորամանկությունը, որը նպատակին չի ծառայել, ասում են «ուլունք Շամիրամա ի ծով», այսինքն Շամիրամի ուլունքը ծովն ընկավ: Ուզում են ասել, որ հնարները զուր անցան, ջուրն ընկան: Արայի և Շամիրամի մասին մեզ հասած պատմությունը շատ բանով խառնվել է ավանդությունների հետ: Ճիշտ է, ավանդությունը մնում է ավանդություն, բայց պատմական ճշմարտությունն այն է, որ հայ ժողովրդի հիշողությունները Բաբելյան և Ասորեստանյան պետությունների մասին մարմնացել են Բելի և Շամիրամի մեջ, իսկ մեր Յայաստանն էլ՝ Յայկի և Արայի մեջ:

¹ Սովսես Խորենացի, Յայոց պատմություն; Յայպետիրատ, Երևան, 1940 թ. էջ 34:

Armenia in Chinese Sources

Ralph Kauz

Institute of Iranian Studies, Austrian Academy of Sciences, Vienna

Liu Yingsheng

Nanjing University

Abstract

This paper discusses several toponyms in Chinese sources, which may possibly be identified with Armenia. First, *Aman country*, which can be found in the “History of the Later Han” (compiled 3rd–5th centuries) and in the “Account of the Wei Dynasty” (compiled between 239 and 265), is discussed, and it is suggested that there are reasons for an identification, though doubts remain. Armenia was well known by the Mongols and the “Korean Worldmap”, which originates in Chinese geographical scholarship during the Mongol period and depicts possibly even Greater and Lesser Armenia. Another source of that period that mentions Armenia is “Muslim Prescriptions” (*Huihui yaofang*), which names Armenian *materia medica* known in China. Finally, two other Chinese geographical texts of the 16th and early 18th century that deal with Armenia and the Caucasus region are discussed. This paper shows that Armenia was described in Chinese texts since at least the Mongol period, and that China had a profound knowledge of the geographical situation in Western Asia.

Keywords

China, Armenia, Chinese Geography, Chinese Cartography, West Asia, Relations China and Armenia.

China had already been mentioned in the famous Armenian history of Moses of Khorene (Movsēs Xorenac'i), where some Armenian families are even attributed a Chinese descent; from these and other early references—even if we neglect “Western” sources—it may be safely concluded that a fairly regular communication existed between China and Armenia since at least the beginning of the Common Era.¹ In later times,

¹ Henry Yule (trans., ed.), Henri Cordier (rev.), *Cathay and the Way Thither. Being a Collection of Medieval Notices of China* (London: Hakluyt Society, 1914, 1915), I: 92-5;

Armenians figure prominently in the interchange between the two sides of the continent. The itinerary of Het'um I, king of Lesser Armenia, to Möngke Khaqan (1254–1255) deserves special mention.² As Armenian merchants contributed to a church in Quanzhou 泉州 during the same period, thus it can be presumed that an intensive exchange existed also in the Mongol period; merchants of Armenia must have been a common feature on Asian roads during that time.³ Some centuries later, the companion of one of the last travellers on the Silk Road, Benedict of Goës, was the Armenian Isaac, citizen of Lahore. He accompanied Benedict through large parts of Asia, exploring the interrelation between Khitāy⁴ and Chīn, which were still considered to be possibly two separate kingdoms, and related the report of their journey to Benedict's Jesuit brethren after the priest had died in the border town of Suzhou 蘇州.⁵ Furthermore, Armenian merchants were also active in colonial centres as, for example, Macao.⁶

The long-lasting knowledge of Armenians on China and the relations between the two countries or cultures thus ascertained, we may ask what the Chinese knew about Armenia. In the course of this preliminary study, we will first scrutinise the early Chinese sources, which might mention Armenia, and then discuss some later ones, especially the so-called “Korean World-Map”, the *Honil gangni yeokdae gukdo* 混一疆理歷代國都之圖 (“Map of the Territories of the One World and the Capitals of the Countries in Successive Ages”).⁷ The Chinese sources, which could possibly mention Armenia—especially from the later periods—have not been exhaustingly reappraised by any means, therefore, only a selection will be given. The first Chinese texts that deal with foreign countries

Zhang Xinglang 張星娘 (ed.), Zhu Jieqin 朱杰勤 (rev.), *Zhong-Xi jiaotong shiliao hubian* 中西交通史料彙編 (Collection of Historical Material on Chinese-Western Relations), 4 vols. (Beijing: Zhonghua shuju, 2003), II: 959ff.

² Hohn Andrew Boyle, “The Journey of Het'um I, King of Little Armenia, to the Court of the Great Khan Möngke”, *Central Asiatic Journal* 9 (1964): 175–189; Emil Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, 2 vols., London, 1910, I: 164–172.

³ Cf. Liu Yingsheng 劉迎勝, “Qianlong nianjian Aomen de Yameiniya shangren” 乾隆年間澳門的亞美尼亞商人 (Armenian Merchants in Macao in the Qianlong Period [1735–96]), *Wenhua zazhi* 文化雜誌, *Revista de cultura* 2002: 39–42.

⁴ For a detailed analysis of this term, see Paul Pelliot, *Notes on Marco Polo*, Paris, 1959, I: 216–229, s.v. Catai.

⁵ Today Jiuquan 酒泉 in Gansu 甘肅 province (Yule, op. cit., IV: 169ff).

⁶ Liu Yingsheng, *ibid*.

⁷ For an introduction to this map, see Joseph Needham et al., *Science and Civilisation in China*, Cambridge, 1954, 1971, III: 551–6, and IV/ 3: 499–501, plate CDXII.

have, however, a limited spectrum, and it is thus rather improbable that allusions to Armenia can be found in early texts other than those mentioned below.

The importance of Chinese sources for the early historical geography of Asia will not be discussed here; historical texts starting with the *Shiji* ("Records of the Historian" 史記, compiled by Sima Qian 司馬遷 145–186 BCE) present a wealth of specific material on the so-called "Western Regions" (Xiyu 西域), which basically extend to the most westerly part of Asia and even Europe.⁸ The term "Western Regions" represented the Chinese perception and perspective on the vast area stretching from China to the west; they must thus have included Armenia.⁹ According to the Chinese dictionary on the Western Regions' toponyms *Xiyu diming* 西域地名 under the entry "Armenia" the following three mentions can be found:¹⁰

1) History of the Later Han (*Hou Hanshu* 後漢書, compiled by Fan Ye 范曄 who died 445, covering the period 25–220 CE): Aman country 阿蠻國;

2) Encyclopaedic History of Institutions (*Tongdian* 通典, compiled 801, covered the period until 755): Yamei country 亞梅國;

3) New History of the Tang (*Xin Tangshu* 新唐書, compiled 1043–60, covered the period 618–906): Amo country 阿沒國 / 阿味. The last entry, however, probably refers to Āmol in Tabaristān, because the whole paragraph deals with that region.¹¹

⁸ Mallory and Mair gave a good example how Chinese historiography can be integrated in a broader context (see J. P. Mallory, Victor H. Mair, *The Tarim Mummies. Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West*, London, 2000: 53–63). Friedrich Hirth was one of the first Western scholars who made use of these sources when looking for Rome in Chinese sources (see his *China and the Roman Orient: Researches into their Ancient and Medieval Relations as Represented in Old Chinese Records*, Shanghai and Hong Kong, 1885).

⁹ For a concise explanation of the term "Western Regions", see Endymion Wilkinson, *Chinese History: A Manual, Revised and Enlarged*, Cambridge (Mass.): 734.

¹⁰ Feng Chengjun 馮承鈞 (ed.), *Xiyu diming* (Beijing: Zhonghua shuju, 1982): 6.

¹¹ Edouard Chavannes' identification of Amo as Āmol is also cited in the *Xiyu diming*; the respective paragraph reads in his translation: "Le K'i-lan 岐蘭 (Gilan) est, vers le Sud-Est, à vingt jours de marche du A-mo 阿沒 (Āmol) qu'on appelle aussi A-mei 阿味; vers le Sud-Est, il est à quinze jours de marche du T'o-pa-se 陀拔斯 (Tabaristân)..." ("Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux", *T'oung Pao* 5 (1904): 78, n. 1).

THE HAN DYNASTY AND THE THREE KINGDOMS

The most important sources for the early period dealt with here, viz. the time at the beginning of the Common Era, are the above mentioned *Shiji*, the two Han Histories and the *Weilue* (魏略 “Account of the Wei Dynasty”, compiled between 239 and 265) by Yu Huan 魚豢, which only partially survived as a comment to the *Sanguo zhi* (三國志 “Record of the Three Kingdoms”). The geographical records in these histories were exemplary for the subsequent Chinese histories and similar texts and thus often copied in parts or completely. The two early histories (*Shiji* and Early Han History) can be omitted here, because they do not mention any toponym, which resembles Armenia, but only the Arsacid Empire (Anxi 安息) and its immediate surroundings.¹²

Before we discuss the (possible) records on Armenia in the two later histories, a very rough outline of the Chinese perception of the areas situated west of the Empire seems necessary.¹³ When China looked west, its eyes first gazed upon a number of smaller states along the Silk Road, which were of prime importance for the trade and interchange between East, Central, and West Asia: Dayuan 大宛 (Fergana), Wusun 烏孫 (north of the Tianshan), Daxia 大夏 (Bactria), Yuezhi 月氏 (Kushans), Kangju 康居 (Sogdiana), Yancai 奄蔡 (Alans), and others. Embassies were comparatively frequently exchanged, and these states were thus rather well-known and familiar to the Middle Kingdom. Again in the sight of China “behind” these states, the Empire of the Parthians or the Arsacides could then be discerned; it was “the largest of the states”, as the author of the *Shiji*, Sima Qian, writes.¹⁴ The exchanges and interactions

¹² For the Anxi chapter, see A. F. P. Hulsewé, M. Loewe, *China in Central Asia: The Early Stage, 125 B.C.-A.D. 23: An Annotated Translation of Chapters 61 and 96 of The History of the Former Han Dynasty*, Leiden, 1979: 115-8.

¹³ A comprehensive introduction to the whole complex is found in D. D. Leslie, K. H. J. Gardiner, “Chinese Knowledge of Western Asia during the Han”, *T'oung Pao* 68 (1982): 254-308; for more recent researches, see D. D. Leslie, K. H. J. Gardiner, *The Roman Empire in Chinese Sources*, Rome, 1996; Edwin G. Pulleyblank's review article of the aforementioned work (with severe criticisms): “The Roman Empire as Known to Han China”, *Journal of the American Oriental Society* 119 (1999): 71-79; John E. Hill, “The Western Regions according to the ‘Hou Hanshu’”, <http://depts.washington.edu/silkroad/texts/hhshu/hou_han_shu.html> (8/10/08); idem, “The Peoples of the West from the *Weilue* 魏略 by Yu Huan 魚豢”, <<http://depts.washington.edu/silkroad/texts/weilue/weilue.html>>.

¹⁴ “最為大國” (*Shiji* [Beijing, Zhonghua shuju, 1982], j. 123: 3162); Leslie/Gardiner, “Chinese Knowledge of Western Asia”: 273, for a sketched map of the Chinese perception of the “Western Regions”, see *ibid.*: 302; *Shiji*: 303 (*Hanshu*); for a political

between the two empires and/or cultures proved to be one of the most important aspects of early Asian history, and if the “Chinese view” may be stressed again, Iran figured as certainly impressive on the Chinese horizon, but this fact does not necessarily diminish the role of the countries in between, which acted as important intermediaries between the two large empires. In spite of its great distance away, the Parthian Empire was still rather well-known to the Chinese officials, especially after Han armies led campaigns against the Dayuan at the end of the second century BCE, and after Gan Ying 甘英 was sent on a mission to *Da Qin* 大秦, which stood for Rome, or the eastern part of it, in 97 CE. However, the Chinese envoy only got to Anxi and Tiaozhi 條枝,¹⁵ where he was deterred by the Parthians from travelling any further because of the perils of the long sea voyage (obviously around the Arab Peninsula to Egypt). Beyond Anxi was the mighty Roman Empire, and the discussion on what the Chinese knew about it exactly and how the various toponyms attributed to that Western power can be identified still continues.¹⁶ Here is not the place to enter these discussions, but the focus will be only laid on the question if Armenia was mentioned. However, it will be certainly necessary to refer to the studies mentioned in some places.

map of that period, see Ehsan Yarshater (ed.), *The Cambridge History of Iran*, vol. 3/1. *The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, Cambridge, 1983: 544-5.

¹⁵ Pulleyblank identified Tiaozhi with Seleukia (op. cit.: 72-4); Leslie and Gardiner took it together with Ligan or Lijian 犁鞮 for the whole Seleucid Empire (“Chinese Knowledge of Western Asia”: 290-7); John Hill who cites the important sources in full is probably right in placing it in the area of Characene and Susiana, as can also be derived from the journey of Gan Ying (“The Peoples of the West from the *Weilue*”); David F. Graf (“The Roman East from the Chinese Perspective”, *Annales Archeologiques* 42, 1996: 203) states that Tiaozhi is a transcription of the Tigris. Be it as it may, Tiaozhi was most probably situated in Southern Mesopotamia or in the Susiana.

¹⁶ Some scholars who contributed to the geographical onomastics of the “Western Regions” and their works have already been named. It is impossible to give a complete bibliography here, but the more important studies shall be listed: F. Hirth, and Chavannes (additionally to his work on the Turks, the two following works are important in this context: “Les pays d’occident d’après le *Wei lio*”, *T’oung Pao* 6 (1905): 519-71; “Les pays d’occident d’après le *Heou han chou*”, *T’oung Pao* 8 (1907): 149-244); Kurakichi Shiratori (different articles in *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 15 [Tokyo: The Toyo Bunko, 1956]); Hulsewé/Loewe, Leslie/Gardiner, Graf, Pulleyblank, and Hill.

Now we may turn to the relevant texts. The *Later Han History* says about Aman:¹⁷

From Anxi going west 3400 li 里 one arrives in Aman country. From Aman going west 3600 li one arrives in Sibin 斯賓 country. From Sibin going south, crossing a river (or by river), then southwest, one arrives in Yuluo 于羅 country, 960 li, the furthest of Anxi's western border.

Hirth identifies Anxi in this case with one of its capitals, Hekatompylos, Aman with Ecbatana (modern Hamadan), Sibin with Ktesiphon, and Yuluo with Hira.¹⁸ Chavannes agrees with Hirth concerning Aman = Ecbatana as does Shiratori, but Leslie and Gardiner add a question mark to this identification.¹⁹ Hill gives a completely different analysis of the text: he argues that Gan Ying whose journey is obviously the basis of the text took not the northern route through Central Asia, but a southern one through India.²⁰ Coming from the Indus valley he entered the territory of the Parthians to the west of Uččh; and Hill identifies the first toponym, *Anxi* with the eastern border of the empire and not with its capital. Aman is accordingly not some place in the rather western part of the Parthian Empire, but Hill takes it for Herat. He overcomes the linguistic differences by maintaining that 阿蠻 was not pronounced *Aman*, but *Aluan*, because 蠻 was often used for 端 *luan*.²¹ Herat was pronounced *Areia* by the Greeks which would fit with *Aluan*, but *Harēv* in Middle Persian. If the analysis offered by Hill is accepted, the distances

¹⁷ Fan Ye 范曄, *Hou Hanshu* (Beijing, Zhonghua shuju, 1995), j. 88: 2918. Many translations exist; here we take that of Fr. Hirth as reference (*China and the Roman Orient*: 39).

¹⁸ *Ibid.*: 153-5.

¹⁹ Chavannes, "Les pays d'occident d'après le Heou han chou": 179; K. Shiratori, "A Study on T'iao-chih", *Memoirs*: 7; Leslie/Gardiner, *The Roman Empire in Chinese Sources*: 166.

²⁰ See his 'Section 10' with the relevant notes, further on Hill states in his 'Appendix D': "I believe that Gan Ying travelled from the Tarim Basin via Hunza/Gilgit (the 'Hanging Passages') to Gandhara and then headed south, crossing the frontier of Parthian territory somewhere southwest of Uch near the Indus, before heading mainly west via Kandahar and Herat, to Susa. From there, he would have then travelled southwest (as stated in the text) to the port city of Charax Spasinou and the coast of the Persian Gulf". <http://depts.washington.edu/silkroad/texts/hhshu/hou_han_shu.html>.

²¹ As Hill notes, this character appears only in Bernhard Karlgren (*Grammata serica recensita*, Stockholm: Museum of Far Eastern Antiquities, 1957, no. 178) as *blwân/luân/luan, but not in Edwin G. Pulleyblank (*Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese and Early Mandarin*, Vancouver, 1991).

given in the *Hou Hanshu* (one *li* in the later Han period equates to about 415 m) furthermore corresponded roughly with the actual geographical distances (~1400 km Parthian border—Herat, ~1500 km Herat—Sūs, and then ~400 km down to the Persian Gulf at Spasinou Charax, which Hill took for Yuluo).²²

As shown by these possible explanations, the texts in the *Hou Hanshu* (and others) can be analysed by several criteria: linguistic, geographical (according to the distances) and geo-historical, which set the toponyms in their historical context. Hill's argument that Aman should be pronounced as Aluan is possible, but all other scholars took the name as Aman, which was in Old Chinese probably read 阿 = ē < [ʔa] < [*ʔaj], and 蠻 = mán < [mæn] < [*mron],²³ in Early Middle Chinese, which rather accords with the time dealt with here, 阿 = [ʔa], and 蠻 = [main/mɛ:n].²⁴ In any case, both readings could correspond with Armenia (the latter being read [ʔa main/mɛ:n]). However, there is one more question: A foreign ending [-r] was rather transcribed with a [-n] during the Han period (for example, Anxi for the Arsacids). We would thus rather expect Anman for Armenia and not Aman.

However, if we turn to the second criterion—the question of distances—other difficulties with an identification of Aman with Armenia arise. If the northern route is assumed and Hekatompylos is taken as Anxi, a distance in a western direction to Armenia of about 1400 km is feasible, but then again a western way to Sibin—may it be taken as Ktesiphon or as Sūs—is not correct, because one has to go in a southern direction along a much shorter route. Hirth partially avoided these difficulties in taking Greek stadia (one Greek stadion was about 185 m). We believe that the Chinese measurements should be not taken too seriously, for example the distance between Luoyang 洛陽 and Anxi is given

²² Hill, 'Section 10' with relevant notes <http://depts.washington.edu/silkroad/texts/hhshu/hou_han_shu.html>; One more consideration in the footnotes: Wuyishanli 烏弔山離 (*Hou Hanshu*, j. 88: 2917) is identified by Pulleyblank ("The Roman Empire": 75) as Alexandria either in Areia (Herat) or in Arachosia (Qandahar). Hill takes the second option, but does not mention the first. Aman and Wuyishanli are not set in any relationship by the *Hou Hanshu* though they must have been—according to Hill—rather close, and the Wuyishanli paragraph mentions a route to Tiaozi, travelling southwest for several hundred days, again with no allusion to Aman. Aman and Wuyishanli were thus rather distant, not neighbours like Areia and Arachosia (cf. also Leslie/Gardiner, "Chinese Knowledge of Western Asia": 288-90).

²³ William H. Baxter, *A Handbook of Old Chinese Phonology*, Berlin-New York, 1992: 755, 775.

²⁴ Pulleyblank, *Lexicon of Reconstructed Pronunciation*: 23, 207; for confusions in the measurements of the *Hou Hanshu*, see also Graf, "The Roman East": 207.

as 25,000 *li* (about 10,000 km), which is much too long, and even the closer and more known Khotan (Yutian 于阗) was not 4,900 km away from Luoyang, but only about 2,900 km.²⁵ Hirth presumed that Aman is the city of Ecbatana because of its similarity in reading and because it was “the first centre of population on the road west of Hekatompilos”.²⁶

The role of Armenia as a buffer state between the Roman and Parthian empires is well-known. Armenia was an important power, especially in the centuries before the beginning of the Common Era under the Artaxiad dynasty; some decades later the Arsacid prince Tiridates was crowned king of Armenia by Nero in 66 CE and in the following centuries the destiny of Armenia was most closely connected with that of the Arsacid and Sasanian empires.²⁷ Armenia was thus an important state between Rome and Parthia and also a major point *en route* between the two empires. Could it thus be probable that the Chinese had not heard about it? We will here go along with the inclination of Leslie and Gardiner “to follow the Japanese scholars, Ogawa and Miyazaki, supported by Tazaka, who take these states [Aman and Sibir] as Armenia and Sophene...”²⁸ It shall be argued here that it should be possible that China knew about Armenia and that strong reason speaks for an equation of Aman with Armenia. However, it should be kept in mind that the identification of these two place names “is one of the most controversial problems”, as the two scholars state.²⁹

The *Weilue* puts Aman in quite another context: “In the North of Qielan 且蘭, Sifu 氐復, Sibir and Aman is a mountain range, which goes from east to west...”³⁰ Hill suggests the Taurus being these mountains, circumventing the problem of the far distance to Areia as Aman by stretching the mountain range very far to the east; and he identifies the two hitherto not named toponyms as follows: Qielan = Wādī Sirhān, Sifu = Petra.³¹ On the contrary, Leslie and Gardiner suggest (with Hirth and Shiratori, supported by Graf) Qielan being Palmyra, Sifu (with Shiratori) being Damascus, Hirth suggests it being Homs and Graf finally according

²⁵ Hou Hanshu, j. 88: 2918, 2915.

²⁶ Hirth, *China and the Roman Orient*: 154; see the map in Yarshater, op. cit.: 25.

²⁷ Ibid.: 512-20.

²⁸ Leslie/Gardiner, *The Roman Empire in Chinese Sources*: 267-268.

²⁹ Ibid.

³⁰ *Sanguo zhi*, j. 30: 862.

³¹ Hill, ‘Section 17’ with relevant notes, <<http://depts.washington.edu/silkroad/texts/weilue/weilue.html>>.

to Pelliot Bambyke or Hierapolis (reading it as *fanfu* 汜復).³² The exact identification of these place names is only of secondary importance here, more important is the location of Aman and the problem of the mountain range. If we equate Aman with Ecbatana and set the other three places in Syria and Mesopotamia, the Taurus mountains could have been in the *Weilüe*, but if we take Armenia for Aman this seems unlikely and the mountains would rather be the Caucasus—an opinion also supported by Leslie and Gardiner.³³ To conclude this first part: due to the importance of Armenia in the times around the beginning of the Common Era and in the first centuries afterwards, and its close affiliation with the Arsacid Empire, which was well-known to China, it seems unlikely that no one had heard in China of it. Though not definitely proven, Aman could indeed be the Chinese transcription of Armenia.

The *Tongdian*, though compiled some centuries later in 801, shall be treated here. As often in Chinese sources, the cited paragraph of the *Hou Hanshu* about Aman can also be found in this work, but this is just a repetition of the earlier data and offers no new information.³⁴ Then in the *Xiyu diming* mentioned Yamei country is more interesting. This toponym appears not in the *Tongdian* itself, but in an insertion where a few extracts from the *Jingxing ji* 經行記 (“Records of Passing”) by Du Huan 杜環—relative of Du You, author of the *Tongdian*—who was captured in the battle of Talas and returned to China in 762, appear. Most of his records unfortunately have been lost, but we can find this short passage in his notes on Arabia: “Molu country 木祿 is more than 700 *li* to the southeast of Yamei country”.³⁵ Molu is identified with the Khorāsānian city of Merv,³⁶ and Yamei could be a transcription of Armenia, as, according to Pulleyblank, the two characters can be read 亞 = *yà* < [ʔaɪ^h/ʔɛ:^h], and 梅 = *méi* < [mɛj] in Early Middle Chinese,³⁷ but distance and direction are certainly not correct, and no other toponyms in the context offer any solution. One may again think of Āmol, when reading Yamei.

³² Leslie/Gardiner, *The Roman Empire in Chinese Sources*: 194–196; Graf, “The Roman East”: 206; Paul Pelliot, “Note sur les anciens itinéraires chinoise dans l’orient romain”, *Journal Asiatique* 17 (1921): 141–145.

³³ Leslie/Gardiner, *The Roman Empire in Chinese Sources*: 268.

³⁴ Du You 杜佑, *Tongdian*, 5 vols. (Beijing: Zhonghua shuju), 1996, V: 5239.

³⁵ *Ibid.*: 5280; originally *zhu* was written 朱, but in comparison with other texts this was probably a mistake of the copyist, and it should be written *mo* 木 (*ibid.*: 5296–7).

³⁶ See Pelliot, *Notes on Marco Polo*: 494–495, s.v. Cotton.

³⁷ Pulleyblank, *Lexicon of Reconstructed Pronunciation*: 354, 210.

ARMENIA IN CHINESE SOURCES IN THE MONGOL AND LATER PERIODS

After the Tang period, China was rather cut off from direct overland contact with Western Asia by kingdoms, which controlled the areas north and west of China, and, therefore, seaborne trade predominated during the Song dynasty. This situation changed drastically with the conquests of the Mongols, who ruled over large parts of Asia and put the various cultural and political entities together under common rule for some decades at least. Though Mongol rule soon split into four separate *ulus*, which were partially hostile to each other, the mutual influences and interactions prospered for decades, if not a century, after the Mongol Empire broke apart. The Caucasus region was again of prime importance for the Mongols, especially when it became the border between the Ilkhanids and the Golden Horde. Armenia was in that period divided into Lesser Armenia (Cilicia), which had, not least because of the mentioned visit of Het'um I to the Mongol Court, good relations with the Ilkhanids, while Greater Armenia was considered as being inside the borders of Iran and thus under direct Mongol/ilkhanid rule.³⁸ Though various rebellions took place against the Mongol yoke, Armenian culture could at least partially flourish, in particular before Ghāzān Khan accepted Islam. Important for our considerations here: Armenia was divided into two parts, Greater and Lesser Armenia, the former one being the core of historic Armenia, but not directly bordering the Caspian Sea.

We may now turn to Mongol and later cartography in East Asia in general and to the mentioned *Honil gangni yeokdae gukdo jido* in particular (from hereon called "Map of the Territories of the One World"). Zhu Siben 朱思本 was probably the first Chinese cartographer who drew the South African coast correctly, about 1312. Other Yuan scholars achieved similar successes: Li Zemin 李澤民 (fl. 1325) and Qingjun 清濬 (fl. 1370). Maps of the last two cartographers were brought to Korea, and in 1402 Yi Hoe 李薊 and Gwon Geun 權近 combined to produce the "Map of the Territories of the One World". This map found its way somehow to Japan, where it was copied several times. The original may be lost forever.³⁹ The most famous of these copies is probably the one held in Ryūkoku University, but others are also important for the history of

³⁸ Hamd-allāh Mustawfī, G. Le Strange (trans., ed.), *The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulūb*, 2 vols. (Leyden: E. J. Brill, London: Luzac, 1919, reprint Frankfurt 1993): 100-101.

³⁹ Needham, *Science and Civilisation in China*, IV/ 3: 499-501, plate CDXII.

Mongolian and East Asian cartography.⁴⁰ The (black and white) reproduced part for this article stems from the copy found in the book of Fujii e.a., *Daichi no shōzōh*. The original map of this copy is found in Ryūkoku University, Kyōto.⁴¹

What can be seen on this part of the “Map of the Territories of the One World”? Very clearly marked is the Caspian Sea, here named Jiuli-uwan 久六湾 (the last character being a short one on the map; the transcriptions and English names of the relevant toponyms can be found on the immediate right of the cartouches with the Chinese characters), and the large red coloured circle on its eastern shores. The characters written in this circle are unfortunately not visible on the copy reproduced here, but on the map is written *Babuduabuni* 八不督阿不你.⁴² Needham took it as a transcription of Derbend, but he did not read the first two characters, only the last four, thus *Tu-a-pu-ni* in his transcription.⁴³ These could certainly fit with Derbend, but if we read the word with the first two, the Arabic name of that city, *Bāb al-abwāb*—“Gate of Gates”,⁴⁴ which was crucial as a border region between the Ilkhanīds and later Timurids on one side and the Golden Horde on the other side—seems to be more likely.

Whereas the Caspian Sea is filled with colour, what is probably the Mediterranean and the Black Sea are not, possibly because a copyist was not sure about their nature and drew their coastlines as rivers. The shape of the Mediterranean (only partly seen on our reproduction), however, is quite clear and its northern annex should be the Black Sea. The landmass in between with the many place names could be interpreted as Minor Asia. For further identifications we have to refer mainly to the linguistic interpretation, the geographical being useful only in parts because obvious inaccuracies can be found on the map.⁴⁵ However, the achievement of the compilers was tremendous, and Mosul (Mashili

⁴⁰ For the different copies and later maps, see Fujii Jōji 藤井譲治, Sugiyama Masa-aki 杉山正明, Kinda Akihiro 金田章裕 (comp., eds.), *Daichi no shōzōh: ezu, chizu ga katura sekai* 大地肖像: 絵図地図が語る世界 (Kyōto: Kyōto Daigaku Gakujutsu Shuppankai, 2007): 448-454.

⁴¹ We would like to thank Prof. Taisaku Komeie, and especially Prof. Yukako Goto for their very kind help in getting the copies and permissions.

⁴² Transcription of the probable pronunciation in the Yuan period: [paʰpuʰtuʰɔpuʰniʰ] (Pulleyblank, *Lexicon of Reconstructed Pronunciation*: 23, 27, 43, 82, 223).

⁴³ Needham, op. cit., plate CDXII.

⁴⁴ Cf. Fujii, *Daichi no shōzōh*: 59.

⁴⁵ To give only one example: Egypt (Misr, Misi 迷思, which should mean Cairo) is north of Alexandria (Alasaiyi 阿刺賽伊) near the Mediterranean coast (see *ibid.*: 58).

麻失里), for example, can be found on the map where it is supposed to be.⁴⁶ When looking at Mosul we are in the direct vicinity of Armenia, which was certainly also known to the Mongols in the Mongolian heartlands and in China—the visit of Het'um I may be brought to mind once more. Two candidates for Armenia can be found on the map: the first one is located immediately south of Derbend and written Alimi 阿里迷, the second is Alumaliye 阿魯麻里也 and situated in the north-eastern corner of the Mediterranean.⁴⁷ Both roughly correspond with Armenia, but the latter somewhat better, and Alimi is also situated near the Caspian coast and could thus stand for Ardabīl, whereas Alumaliye is almost exactly where Cilicia was located.⁴⁸ According to the Japanese

Detail of the *Honil gangni yeokdae gukdo jido* 混一疆理歷代國都之圖
 ("Map of the Territories of the One World and the Capitals of the Countries in
 Successive Ages") showing the Caspian Sea and Anatolia (Courtesy of the Department of
 Geography, Graduate School of Letters, Kyoto University)⁴⁹

⁴⁶ Ibid.: 59; Needham, op. cit., plate CDXII.

⁴⁷ Reconstruction by Pulleyblank [ʔliːmiː] and [ʔloːmaˈliːjeː] (Pulleyblank, *Lexicon of Reconstructed Pronunciation*: 23, 188, 200, 206, 213, 363).

⁴⁸ Fujii, Sugiyama, and Kinda took Alimi for Ardabīl and Alumaliye for Armenia (*Daichi no shōzōh*: 58-9).

⁴⁹ Fujii, *Daichi no shōzōh*, plate 34. It should be noted that the large river flowing into the Caspian Sea from the south-east could be the Amū-Daryā (and not the small

scholars Fujii, Sugiyama, and Kinda, other places around Alimaliye are to the west of Ayeliye 阿也里也 = Alanya/Alaya, in the north Tatakū 他他苦 = Daqūqā/Tāwūq, and in the east Andaliye 俺打里也 = Antalya.⁵⁰ To draw a conclusion: there are a number of reasons for identifying Alimaliye with Lesser Armenia/Cilicia, whereas an identification of Alimi with Armenia is not as likely.

A definite linguistic equivalent of Armenia can be found in a book “Muslim Prescriptions” (*Huihui yaofang* 回回藥方) of whose original 36 chapters only four survived in China’s National Library in Beijing. These four chapters were published a few years ago by Song Xian 宋峴 and offer a wealth of information about medical knowledge transferred from the Middle East to Central Asia during the Mongol period.⁵¹ Though the manuscript dates from the Ming period (1368–1644), the original text was brought during the Mongol period to China, and reflects the interactions of the 13th and 14th centuries.⁵² We find Armenia or Armenian in several places: first, a *hazha’er A’ermani* 哈札而阿而馬尼 is mentioned, an Armenian stone (*hazha’er* derives from the Arabic *hajar* = stone); a further note explains that this medical component is a stone from the “small place” *dimian* 地面 *A’ermani*.⁵³ This transcription is quite obvious, and is even confirmed by the naming of an Armenian mud or plaster (*A’ermani ni* 阿而馬尼泥 or *A’ermani de ni* 阿而馬尼的泥) in many other places of the pharmaceutical treaty.⁵⁴ Here it is also said that the plaster originates from the “small place” *A’ermani*. The fact that these two ingredients from Armenia were known in China are further proof of the close links and interchanges between the two areas in that period.

Up to the modern period, the Yuan dynasty and the first half of the following Ming dynasty were periods of intense contacts between West and East Asia. Due to mainly inner-Asian reasons, these contacts broke

Atrak), which emptied into the Caspian Sea during that period (cf. *Encyclopaedia of Islam* [Leiden: E. J. Brill, ²1960–2004], I: 454–7, s.v.)

⁵⁰ Ibid.: 58.

⁵¹ Song Xian 宋峴, *Huihui yaofang kaoshi* 回回藥考釋, 2 vols. (Beijing: Zhonghua shuju, 2000).

⁵² See the prefaces in the edition, and for a short summary Liu Yingsheng, “Qianlong nianjian Aomen de Yameiniya shangren”: 39–40. It should be mentioned that discussions exist as to whether the original text was written in Arabic (e.g. Song Xian’s opinion) or Persian (e.g. Liu Yingsheng’s opinion).

⁵³ Song Xian, *Huihui yaofang kaoshi*, I: 204, II: 218. For the term *dimian*, see Ralph Kauz, *Politik und Handel zwischen Ming und Timuriden: China, Iran und Zentralasien im Spätmittelalter* (Iran–Turan 7), Wiesbaden, 2005: 177.

⁵⁴ Song Xian, *Huihui yaofang kaoshi*, I: 360, II: 407, 408, 409, 416, 434, 439, 459, 460, 477, 482.

off rapidly in about 1500, though some of the knowledge was passed on. A treatise, which at least partially conserved the wisdom of preceding centuries, is the anonymous *Xiyu tudi renwu lue* 西域土地人物略 (“Summary of the Territories and Peoples of the Western Regions”), an itinerary preserved in several texts of the Ming and Qing dynasties. Probably the earliest text in which it can be found is the *Shanxi tongzhi* 陝西通志 (1542, “Shanxi Gazetteer”) compiled by Zhao Tingrui 趙廷瑞. The *Xiyu tudi renwu lue* is well-known, and Emil Bretschneider had already prepared a translation more than hundred years ago, but was generally cautious in the appraisal of the text: “I am far from claiming a high importance for these fragments of ancient Asiatic Geography, but I consider them sufficiently interesting to be rescued from oblivion [...] I must confess however that I am often puzzled what to make of the places enumerated in that ancient itinerary”.⁵⁵ The *Xiyu tudi renwu lue* describes the route from the Chinese border post in the Ming dynasty, Jiayuguan 嘉峪關 to Arabia (Tianfang 天方) and from Egypt to Lumi 魯迷, which probably denotes not Rome as Bretschneider suggests, but Istanbul, the capital of the Ottoman Empire which was called Rūm in Middle Eastern texts.⁵⁶ The toponyms west of Kāshgar become successively difficult to verify, but we can still find an option for Armenia, which naturally would be found on the route from Egypt to Istanbul.

If someone wanted to travel this route he must necessarily pass through Lesser Armenia. Here is the list of the places passed *en route*, their inhabitants and the direction to go:⁵⁷ Miqieli 米飢力 (Misr, Muslims) – west – Yaman 牙蘭 (Muslims) – west – Wengulu 文谷魯 (Chinamen) – west – Adumin 阿都民 (Muslims) – west – Yeleiduosi 也勒朵思 (Chinamen) – west – Saheisisai 撒黑四塞 (Chinamen) – Halimi 哈利迷 (Muslims) – west – Adena 阿的納 (Adana, Muslims) – west – Feiji 菲即 (Chinamen) – west – Angulu 安谷魯 (Ankara, Muslims) – west – Atai 阿臺 (Muslims) – west – Boluosa 孛羅撒 (Bursa, Muslims) – west – Lumi 魯迷 (Istanbul, Muslims and Chinamen). In addition to these scanty notes, a little more information is given concerning products, customs and so on. The identification of the people living in the various cities as Muslims (Huihui 回回) and Chinamen (Haner 漢兒) is curious, because there were obviously no Chinese living in that time in the Near East. The Chi-

⁵⁵ Emil Bretschneider, “Chinese Intercourse with the Countries of Central and Western Asia in the Fifteenth Century”, *The China Review, or Notes and Queries on the Far East*, 5 (1877): 227-241, esp. 227-229; Zhao Tingrui, *Shanxi tong zhi* (Beijing: Beijing tushuguan chubanshe, 2005).

⁵⁶ Bretschneider, op. cit.: 227-229.

⁵⁷ Ibid.: 240-241; Zhao Tingrui, op. cit.: 489-490, 506-509.

namen were probably seen in contrast to the Muslims and thus probably non-Muslims—obviously mostly Christians were meant. The general direction—west—is impossible, because in many places a northern route had to be chosen. Some of the toponyms are obvious, such as Misr (which was probably in some way miswritten by a copyist), Ankara, Bursa, and Lumi for Rūm. Adena is a fair enough transcription of Adana in Lesser Armenia, and the preceding toponym Halimi could be a transcription of Armenia, especially because the *h* was unstable before initial vowels during the Mongol period. The whole description of Halimi reads: “There are Muslims with turbans, there is much raising of sheep and horses, cultivating of non-irrigated fields. They have water mills and produce yellow grapes and all kinds of fruit”.⁵⁸ The mention of Muslims is certainly strange, but Muslims were certainly living in Armenia and because the basis of the description was a pilgrimage to Mecca and a journey further on to Istanbul, the author was probably a Muslim and may have tended to overemphasise Muslim influence.

The last Chinese text, which will be discussed here is the *Haiguo wenjian lu* 海國聞見錄 (1730, “Seen and Heard Records of Maritime Countries”) by Chen Lunjiong 陳倫炯, in which various countries are described.⁵⁹ According to this treatise different maps also were drawn, which show these countries. In the chapter of the “Small Western Ocean” *Xiao xiyangji* 小西洋記 we find the following term: Alimiye 阿黎米也. It should be situated in the south-west of Iran and in the south of Eastern Turks (Dong Duo'erqi 東多尔其).⁶⁰ There is certainly a good chance that it may be the transcription of Arabia, a statement which was made by the editor Li Changfu, but the transcription is somewhat strange and would be more appropriate for Armenia than Arabia. However, it could be that the two toponyms were intermingled, and Arabia was meant, but it was written as Armenia.

SUMMARY

Many parts in this article are rather tentative, and conjectures prevail in some places. It cannot be definitely proven that Armenia was known to China during the Han dynasty about two thousand years ago, but we believe that a number of reasons support an equation of Aman with Armenia. Unfortunately, it is rather unlikely that new data which could

⁵⁸ Zhao Tingrui, *Shanxi tongzhi*: 489.

⁵⁹ Chen Lunjiong (author) Li Changfu 李長傳 Chen Daiguang 陳代光 (comment., eds.), *Haiguo wenjian lu* (Zhengzhou: Zhongzhou guji chubanshe, 1984).

⁶⁰ *Ibid.*: 62.

support this thesis will be found. Our considerations are certainly a reflection of the general problems in the identification of the toponyms of far western places in early Chinese texts, and discussions on the respective problems have not yet come to an end.

The 13th and 14th centuries offer much more accurate data, especially the “Map of the Territories of the One World”, which to date has not thoroughly researched and which offers significant insights into Mongol/Chinese knowledge on West Asian geography. Maybe even the two Armenias, the *Armaniyah al-akbar* and the *Armaniyah al-asyar* of the *Nuzhat-al-Qulūb*, found mention in this magnificent map as *Alimi* and *Alumaliye*. Be this as it may, the record of Cilicia as *Alumaliye* in a circle of place names, which can be identified is fairly obvious.

The mention of two Armenian *materia medica* in the “Muslim Prescriptions” of the Mongol period is a proof—if such one is needed—for the close relations between Armenia and the Mongols. Finally, the “Summary of the Territories and Peoples of the Western Regions” and the “Seen and Heard Records of Maritime Countries” are added as geographical records of Western Asia of the Ming and Qing, which probably mention Armenia.

All these texts were made by Chinese scholars, who used Arabic/Persian and Mongol knowledge of the geographical situation in Western Asia, but not European sources. They prove two facts: Armenia was documented in Chinese texts at least from the Mongol period, but it can be argued with some reason that already in the Han period information existed in China about Armenia. Second, the Chinese and East Asian knowledge of Asia during the Mongol period and thereafter was immense and detailed. Even smaller places found their way into the geographical understanding and perceptions of China, and these perceptions were passed on in later centuries to the Ming and Qing periods.

علل کاهش جمعیت ارمنی در آناتولی

و

ارمنیان نهانی یا مخفی

دکتر ادیک باغداساریان

یکی از پرسش های جالب در باره جمعیت ارمنیان در زمان قدیم این است که در سده ۱۱م. زمانی که ترکان سلجوقی برای نخستین بار به ارمنستان و آسیای صغیر تاختند و بر این سرزمین ها چیره شدند، تعداد جمعیت آنان تقریباً به چه میزان بود؟ تعداد مسیحیان (ارمنیان، یونانیان، آسوریان و غیره) که امروز در آناتولی زندگی می کنند چه بوده است؟
تعداد جمعیت ترکان عثمانی و مغولان که در سده ۱۳م. به این سرزمین ها رخنه کردند چه بود؟

تعداد تقریبی جمعیت ترکان، ترکمانان، تاتارها که در فاصله سده های ۱۳-۱۱م. و پس از آن از آسیای میانه به سوی آسیای صغیر روان شدند چه بود؟
تعداد کردان و تاحدی تازیان که از سده هشتم به بعد تحت سلطه خلافت تازی به این سرزمینها آمدند چه بود؟

تعداد جمعیت اقوام که به ارمنستان و آناتولی مهاجرت کردند نسبت به جمعیت بومی مسیحی بسیار ناچیز بود و آنان بخش اقلیت ساکنان را تشکیل می دادند. اما در طول چند سده جمعیت مهاجر تبدیل به اکثریت گردید و ساکنان بومی به اقلیت تبدیل شدند.
اکنون چون ارمنیان در مرکز توجه ما قرار دارند، مایلیم بدانیم که چرا و چگونه و چه تعدادی از آنان در طول چند قرن مسلمان شدند.

مسایل بسیار مبهم و نکات تاریکی در تاریخ ارمنیان و ترکان از این نقطه نظر وجود دارند که مستلزم تتبع و بررسی فراوان هستند. البته تاریخدانان ترک به این امر نپرداخته و کاری تاکنون صورت نداده اند و اما پژوهشگران ارمنی و ملل دیگر نیز بجز چند استثناء آنچنان که باید و شاید تلاش جامعی انجام نداده اند.

با این حال چندین مقاله جسته و گریخته در این باره تاکنون نگارش یافته است ولی وجود یک مطالعه جامع و گسترده کاملاً احساس می گردد.

* * *

در سده ۱۱م. ترکان سلجوقی در نبرد منازگرد (۱۰۷۱م.) بر بیزانس پیروز شدند و ارمنستان غربی و بخش بزرگی از آناتولی را تحت حاکمیت خود در آوردند، این سرزمین ها تا آن زمان کلاً مسیحی نشین بود، ارمنیان در شرق و یونانیان در غرب اکثریت جمعیت را تشکیل می دادند.

در ارمنستان، غیر اکثریت ارمنی اقلیت کوچکی از کردان نیز می زیستند. گروه های مهاجر ترکان سلجوقی و عثمانی، مغولان و تاتارها که در سده های ۱۳-۱۱م. از آسیای میانه به ارمنستان و آسیای صغیر روان شدند تقریباً رقم ۳۰۰،۰۰۰ تا ۴۰۰،۰۰۰ نفر را تشکیل می دادند.

اما ساکنان کرد و اقوامی که تا حدی کرد شده بودند ۱۰۰،۰۰۰ تا ۱۵۰،۰۰۰ نفر بودند. در نتیجه جمع کل مسلمانان در مناطق یاد شده تقریباً به ۵۰۰،۰۰۰ نفر می رسید.

به احتمال قوی نیمی از این نیم میلیون نفر در ارمنستان باقی ماند و نیم دیگر در سراسر آناتولی تا شمال میانرودان گسترش یافت.

و اما در همین زمان یعنی در سده ۱۱، در ارمنستان غربی و سرزمین های همجوار (کیدوکیه، کیلیکیه، شام و غیره) بر پایه گواهی مستند مولفان، تعداد جمعیت ارمنی به سه میلیون نفر می رسید.

در همان زمان ۴ تا ۵ میلیون یونانی نیز در بخش غربی آسیای صغیر و شبه جزیره بالکان می زیستند.

بنابراین در طول سده های یاد شده نیم میلیون مسلمان ترک، تاتار، کرد و ترکمان، ۵ تا ۷ میلیون از مسیحیان (یونانی، ارمنی، آسوری و گرجی) را به انحاء مختلف در خود مستحیل کرده اند.

به نظر ویلیام روبروک و دیگر نگارندگان، در زمان حکومت ترکان سلجوقی قونیه (۱۰۸۰-۱۳۰۰م)، یک دهم جمعیت مسلمان و نه دهم آنان مسیحی بودند. به همین علت نیز حکومت آنان به «سلطنت نشین سلجوقی-رومی» اشتها داشت.

اما ژان تاورنیه سیاح فرانسوی که ۶ بار در سده ۱۷ در این مناطق گشت و گذار کرده است یاد نموده است که در میان ساکنان مناطق میان توخات و تبریز تنها یک پنجاهم (۱/۵۰) ترک و بقیه ۴۹ پنجاهم ارمنی بودند.

پرواضح است که ترکان حاکم در طول زمان اتباع مسیحی را بزور مجبور به ترک دین و آیین پدری خود کرده اند و باعث استحاله نژادی آنان گردیده اند.

به همین علت است که اقلیت قلیل سده های ۱۳-۱۱ امروزه به اکثریت غالب و اکثریت مسیحی به اقلیت تبدیل شده اند. اکنون به اختصار ببینیم چه بر سر تاریخ آمده است:

۱۰۴۸م- یورش ترکان سلجوقی به ارمنستان، ویرانی شهرها و روستاها. چپاول و اسارت ساکنان بومی.

این لشکرکشی ها چندین بار تکرار می شود و هر بار مصیبت و بلایای جدیدی بر ساکنان ارمنی تحمیل می گردد.

۱۰۷۰- پیروزی ترکان سلجوقی بر بیزانس و گسترش حاکمیت آنان در ارمنستان و بخش اعظم آناتولی.

۱۰۷۹- تاسیس سلطان نشین سلجوقی رومی که تا سال ۱۳۰۱م. دوام یافت. در همین زمان امیران ترکمان هم نژاد با آنان در ارمنستان غربی حکومت کردند. سلجوقیان در سالهای نخستین حاکمیت خود دست به ویرانی و کشتار می زدند و بسیاری از مردم را به قبول اسلام وا می داشتند.

۱۰۹۸-۱۱۰۰- زمانی که صلیبیون از منطقه کیدوکیه عبور می کردند اکثریت ساکنان این سرزمین مسیحی بودند و ترکان به زحمت یک دهم جمعیت را تشکیل می دادند.

آنان گاهی این سرزمین را سرزمین ارمنیان می نامیدند.

پس از سلطه سلجوقیان امیران کرد شاه ارمن (۱۲۰۷-۱۱۱۰م.) بر جنوب ارمنستان حکومت می کردند (مرکزشان شهر خلأت بود). اما در مناطق مختلف ارمنستان امیر نشین های مختلفی حاکم شدند (ارزروم، ارزنجان، قارص).

۱۲۲۷- ترکان عثمانی در سال ۱۲۲۷م. از آنسوی دریای خزر به آسیای صغیر مهاجرت کردند و در سرزمین سلجوقیان رومی اسکان گزیدند. اینان از سال ۱۲۴۲ م. شروع به گسترش سیطره خود پرداختند و سرزمین هایی از بیزانس به قلمرو خود ضمیمه کردند. هنوز دو سده از یورش ترکان سلجوقی نگذشته بود که مغولان تاتار به ارمنستان دست درازی کردند و غیر از ارمنستان، بسیاری از سرزمینهای همجوار آن را نیز به تصرف خود در آوردند. مغولان ویرانی و کشتار وسیع تری از سلجوقیان باعث شدند.

مغولان تاتار سلطان سلجوقی قونیه را شکست دادند و حکومت او را برچیدند و حاکمیت آن سرزمین را به دست گرفتند.

پس از اضمحلال حکومت سلجوقی در منطقه، ده امیر استقلال خود را در نقاط مختلف اعلام کردند و تا سال ۱۴۷۱ م. سراسر آسیای صغیر دچار هرج و مرج گردید و هر یک از این امیران در برابر دیگران به جنگ و جدال می پرداخت.

حکومت مغولان در اثناء سالهای ۱۳۳۴-۱۳۱۷ از هم پاشید و سرزمین تحت حاکمیت آنان دچار نابسامانی بیشتر گردید.

در سالهای ۱۴۰۵-۱۳۶۰ تیمور لنگ برای مدتی حکومت تاتار را برپا ساخت و بر عثمانیان چیره گردید و حکومت آنان را که مدعی ادامه سلجوقیان قونیه بود، از میان برداشت. حکومت تاتارها پس از مرگ تیمور مضمحل شد.

سده ۱۴ تا ۱۶: اکنون نوبت به ترکمانان قره قویونلو (۱۳۷۸-۱۴۶۹م.) و آق قویونلو (۱۳۷۸-۱۵۰۸م.) رسید تا سیطره خود را بر ارمنستان و مناطق همجوار مستقر سازند. اینان باعث ویرانی و کشتار فراوان شدند. مردم را مجبور به پذیرش اسلام و زبان ترکی می کردند.

۱۴۷۳- ترکان عثمانی در سال ۱۴۷۳ تقویت شدند و بر سراسر آناتولی غربی چیره گردیدند و برعلیه اوزون حسن سلطان آق قویونلو به جنگ پرداخته بر او پیروز شدند و ارمنستان غربی را نیز ضمیمه حکومت خود نمودند.

در زمان حاکمیت ترکان عثمانی بر ارمنستان و در طی چند سده چپاول، کشتار و رعب و وحشت بر علیه ارمنیان ادامه یافت.

باز هم مهاجرت های اجباری و اخراج ساکنان بومی ارمنی از سرزمین مادری خود ادامه یافت و فشار بر آنان برای پذیرش اسلام افزون تر گردید.

۱۶۰۰- شورش جلالیان به مدت ۱۵ سال، ارمنستان غربی و بخش اعظم آناتولی دچار هرج و مرج، ویرانی و کشتار قحطی و گرسنگی شد. پس از آنان دره بیگ ها به تاخت و تاز پرداختند.

پس از آن جنگ های سخت میان ایران و عثمانی باعث ویرانی سرزمینهای ارمنستان غربی و کشتار مردم و تحمیل بلایای فراوان شد.

در اثر این ناملایمی های بسیار طولانی، در اثنای چند سده گروهی از ارمنیان سرزمین خود را ترک گفتند، گروهی اجباراً اسلام پذیرفتند و ماهیت ملی و قومی خود را از دست دادند و گروهی نیز به کردان پیوستند و ملیت خود را فراموش کردند. پذیرش اسلام بصورت جاده ای برای رهایی از فشار و چپاول و قتل و کشتار توسط ترکان و کردان حاکم در آمده بود.

* * *

آنگاه که ترکان عثمانی در سال ۱۴۷۳ بر ترکمانان آق قویونلو چیره شدند و ارمنستان غربی را تصرف نمودند تعداد آنان در این سرزمین بسیار اندک بود و آنان یک اقلیت بشمار می رفتند که حاکمیت را با توسل به زور سلاح در دست داشتند. تعداد خیلی کمی ترکان، کرد، تاتار نیز ساکن بودند، لیکن اکثریت جمعیت را ارمنیان تشکیل می دادند.

بر اساس گواهی موثق تاورنیه و ویلیام روبروک، تنها یک دهم جمعیت ارمنستان غربی را مسلمانان تشکیل می دادند.

زمانی که ترکان عثمانی حاکمیت خود را در سده ۱۵ تثبیت کردند، نگران قلت جمعیت ترک در سرزمین تحت اشغال خود بودند.

تعداد مسیحیان تابع حکومت آنان نه تنها از تعداد جمعیت ترک بیشتر بود، بلکه آنان دارای تمدن و فرهنگ بالاتری نیز بودند. لذا ترکان حاکم در این اندیشه بودند تا تعداد مسیحیان را کاهش دهند. بنابراین سیاستی را تدوین کردند تا جمعیت غیر ترک را به زور مسلمان کنند و با آنان را به کام نیستی بفرستند.

پیش از ترکان عثمانی، سلجوقیان نیز سیاست استحاله قومی و مذهبی مسیحیان را در پیش گرفتند و عثمانیان ادامه دهنده سرسخت این سیاست گردیدند، بویژه از زمان سلطنت سلیم یاوز (۱۵۲۰-۱۵۱۲) آنان تلاش فراوانی به عمل آوردند تا ساکنان غیر ترک را مسلمان و زبانشان را ترکی کنند و بدینوسیله هویت قومی و ملی آنان را از بین ببرند. این سیاست آنان پس از ادعای آنها برای ادامه خلافت عرب، تشدید شد.

اکثریت جوان جمعیت مسیحی خطر بزرگی برای ترکان محسوب می شد، لذا از هیچ کوششی برای تغییر این وضعیت به نفع خود کوتاهی نکردند.

بنابراین فشار بر غیر مسلمانان برای پذیرش هویت اسلامی و ترکی جزو خطوط اجباری و اصلی سیاست حکومتی در آمد و شعار مهم سیاست داخلی آنان گردید. جانشینان سلطان سلیم نیز همین سیاست را در پیش گرفته و اعمال این سیاست بویژه در نیمه های سده ۱۶ شدت گرفت و تا سده های ۱۷ و ۱۸ ادامه یافت.

حکومت ترکان برای تضعیف اکثریت ارمنی از کردان حمایت می کرد و اینان را بر علیه ارمنیان تحریک می نمود و افزون بر آن تلاش می نمود تعداد کردان مسلمان را در ارمنستان غربی افزایش دهد و لذا تعداد کثیری از کردان را از میانرودان (که اصلاً از کردستان ایران بودند) به ارمنستان منتقل کرد. او سعی نمود ارمنیان و کردان را از یکدیگر جدا نگهدارد و آنان را بر علیه یکدیگر برانگیزد.

سلطان سلیمان قانونی (۱۵۶۶-۱۵۲۰م.) متعصب دو قانون وضع و حاکم ساخت، یکی از آنها برای ساکنان مسلمان و دیگری برای رعایای مسیحی. بر پایه قانون نخست، مسلمانان بعنوان طبقه حاکم و برخوردار از مزایا و امتیازات ویژه شناسایی شدند.

اما بر پایه قانون دوم، اتباع مسیحی بعنوان رعایا و غلامان طبقه حاکم در آمدند. هدف اصلی این قانون ها مسلمان و ترک کردن سراسری کشور بود. لذا تعداد کثیری از مسیحیان برای رهایی از بند بردگی و کسب حقوق برابر با طبقه حاکم ترک به مذهب اسلام گرویدند.

بر اثر فشارهای طاقت فرسای طبقه حاکم تعداد مسیحیان در ارمنستان غربی تا سده ۱۸ کاهش یافت.

لئو مورخ نامی ارمنی می نویسد: «تغییر مذهب به سطح وسیعی بویژه در سده های ۱۶ و ۱۷ رسید. گاهی تمام ساکنان یک روستا و قریه تغییر مذهب می داد و مسلمان می شد علت آن تنها یک چیز بود: رعایای مسیحی تاب مقابله با فشارهای طاقت فرسای طبقه حاکم را نداشتند». سه سده پس از استواری حاکمیت ترکان بر ارمنستان غربی، ارمنیان دیگر اکثریت جمعیت را تشکیل نمی دادند و خود به اقلیت تبدیل شدند و بدین سان مسلمانان (ترکان، کردان و ارمنیان مسلمان شده) اکثریت جامعه را تشکیل می دادند. در زمان حکومت سلطان مراد سوم (۱۵۹۵-۱۵۷۴) تعداد ۷۰۰۰ کودک مسیحی به مناسبت ختنه شدن فرزند سلطان ختنه شدند.

بر اساس لئو سلطان محمد دوم، پس از تصرف جزیره لسپوس تعداد ۸۰۰ کودک پسر و دختر را به حرمسرای خود می فرستد و آنان را مسلمان می کند. لئو می نویسد: سلطان مراد اول (۱۳۸۹-۱۳۱۹) در حین جنگهای خود ۲۰ درصد از مسیحیان زیباروی به اسارت گرفته را بزور مسلمان کرد.

در زمان حکومت مغولان بسیاری از افراد برای کسب حقوق زندگی آزادانه، مجبور به قبول اسلام شدند. بعدها این امر در مورد کردان نیز تسری یافت و پذیرش هویت کردی یکی از شرایط برخورداری از حقوق زندگی آزاد و رهایی از بردگی گردید. برخی از خانان مغول فرمان داده بودند که مسیحیانی که از پرداخت مالیات سرباز می زدند، یا یکی از چشمان آنان را کور کند و آنان را مجبور به ترک آیین خود نمایند.

ارمنستان غربی، کیلیکیه، کپدوکیه و سرزمین های همجوار که در اوایل سده بیستم (۱۹۰۰-۱۹۱۰) دارای اکثریت جمعیت ترک و کرد بودند سابقاً سرزمین اکثریت ارمنی مسیحی بودند. دلایل زیر گواهی بر این واقعیت تاریخی است:

۱- در بسیاری از نواحی نام های ارمنی و یا کمی دگرگون شده وجود داشتند، و در اوایل سده ۲۰ دارای اکثریت جمعیت ترک و کرد بودند.

این بدین معنی است که ساکنان ارمنی این روستاها بزور از آیین خود صرف نظر کرده به آیین اسلام در آمده و هویت ترکی و کردی یافته بودند. اگر این روستاها توسط ترکان یا کردان پدید می آمد حتماً نام ترکی یا کردی به آن ها داده می شد.

صدها روستا با نامهای ارمنی در ارمنستان غربی در اوایل سده بیستم وجود داشتند که ساکنان ترک و کرد داشتند. پرواضح است که ساکنان ارمنی مجبور شدند برای حفظ جان خود تغییر هویت دهند.

۲- روستاهای ترک نشین یا کرد نشین در اوایل سده ۲۰، دارای کلیساهای ویران یا نیمه ویران بودند که بر روی سنگهای آنها نوشته هایی به زبان ارمنی نقش بسته بود. این ها گواهی بر این امر هستند که سابقاً این روستاها ارمنی نشین و مسیحی بودند.

۳- در روستاهایی که در اوایل سده ۲۰ ترک نشین و کردنشین شده بودند بر اساس گواهی تاریخنویسان، انجیل ها و کتابهای مقدس نسخه برداری شده اند. بنابراین مسلماً ارمنیان در آنجا ساکن بوده اند و اقدام به انجام این نسخه برداری ها کرده اند. اینگونه کتابهای مقدس امروزه نگهداری می شوند.

۴- روستاها در اوایل سده ۲۰ ترک نشین و کرد نشین بود اما کماکان برخی رسوم و آداب و سنن ارمنی در میان این ساکنان جاری و روان بود. برای نمونه نقش صلیب بر روی خمیر نان، به زیارت رفتن آنان به مناطق مقدسه و مانند اینها. این عادات حتی تا امروز که در اوایل سده ۲۱ هستیم در برخی مناطق ارمنستان غربی اشغالی میان اهالی رواج دارد.

۵- در این روستاهای ترک نشین و کرد نشین در اوایل سده بیستم کماکان نام ارمنی برای دره ها، جنگل ها، غارها و غیره رایج بود. همانند مناطق آکن، هامشن و تایک.

۶- در میان ساکنان روستاهای ترک نشین و کردنشین، هنوز واژگان ارمنی رایج بودند مانند چورتان(کشک)، پوخیند (نوعی حلواى روز سرکیس مقدس)، هوناپور، خنامی (فامیل سببی)، کوتوش (شاخ) پتخی، لازوت و غیره.

۷- با وجود اینکه روستاها ترک نشین و کرد نشین بودند اما کماکان نام ارمنی افراد و کسان رایج بود مانند توروس اوغلی، کشیش اوغلی، مانوک اوغلی و غیره.

۸- در برخی از روستاهای ترک نشین، چهره و هویت آنان بیشتر به ارمنیان نزدیک بود تا به تاتارها. همانند مناطق - کاماخ، ارزنجان، تورتوم، بابردي، و حتی تشخیص هویت اکثریت ترک های ناحیه تارون از هویت ارمنی بسیار مشکل بود.

۹- در بسیاری از روستاهای کردنشین، مردم اعتراف می کردند که پیشینیان آنان ارمنی بودند و آنان از هویت ارمنی به هویت کردی تغییر آیین داده بودند و از مکان های مقدسه پدران خود به نیکی حفظ و حراست می کردند مانند منطقه

درسیم (Dersim).

۱۰- در برخی از روستاهای کردنشین، مردم به زیارت کلیساهای ویران شده ارمنی می رفتند به سنگها بوسه می زدند و کندر دود می کردند و می گفتند که این سنگها بقایای مقدس پدران آنان بودند بویژه در میان کردان درسیم.

۱۱- در برخی از روستاهای کردنشین وقتی که مردم کشیشی را می دیدند دست او را می بوسیدند و خواهش می کردند سفره آنان را تقدیس کند و برای بیماران آنان انجیل بخواند و دعا کند.

۱۲- دختران کرد منطقه درسیم در حضور جوانان ارمنی حجاب استفاده نمی کردند و روی خود را نمی پوشاندند. در حالیکه در حضور جوانان ترک حجاب به سر می کردند. بسیاری از دختران کرد نام های ارمنی داشتند مانند سربوک (Serbook)، ماریام (مریم)، مارگاریت و غیره.

۱۳- بر اساس گواهی هوکارت باستانشناس انگلیسی، چهره ارمنیان ترک شده تفاوتی با چهره ارمنی نداشت و او اذعان کرده است که در بسیاری از مناطق ارمنستان غربی، ساکنان تغییر دین یافته وجود داشتند و اینکه اینان کماکان به آیین پیشین خود مخفیانه پایبند بودند.

۱۴- در زمان لشکرکشی تیمورلنگ بسیاری از مسیحیان را مجبور می کردند تغییر آیین دهند تا از بند بردگی رهایی یابند. بسیاری از افراد نیز در اثر ترس و وحشت تغییر دین می دادند.

۱۵- بسیاری از مسیحیان نیز در زمان حاکمیت مغولان و سلجوقیان به تغییر دین وادار شدند.

۱۶- بر پایه آگاهی های تاریخی در ۱۴۲۰م. و حتی پیش از آن صدها ارمنی به علت عدم پذیرش آیین جدید و عدم تغییر دین به کام مرگ فرستاده شدند. مثلاً شواهدی از این دست در روستاهای واسپوراکان، باغش و نواحی دیگر ارمنستان در سال ۱۴۲۷ م. موجود است.

۱۷- سلطان سلیمان در سال ۱۵۳۵ فرمانی برای گردآوری کودکان صادر کرد و در پی آن کودکان بیشمار از پدر و مادرشان جدا شده و اجباراً تغییر مذهب دادند.

۱۸- در بسیاری از روستاهای ارمنستان غربی چون واسپوراکان، تارون، باغش، در سده ۱۵ خاندان های اشرافی (بجز چند استثنا) تغییر مذهب دادند و اکثراً هویت کردی اخذ کردند.

۱۹- ۶ یا ۷ بار در سده ۱۶م. فرمان جمع آوری کودکان مسیحی اجرا شد و در این روزها کودکان مسیحی از اولیاء آنان غصب شده و اجباراً مسلمان شده و بعنوان سربازان ینی چری (yenicheri) در آمدند.

شبهه ها و ابزارهای تغییر هویت

در طول چند سده حاکمیت ترکان، فشار بر مسیحیان برای تغییر هویت ملی و دینی اعمال می شد و گاهی نیز مسیحیان داوطلبانه مبادرت به این امر می ورزیدند تا خود را از مشکلات

بعدی خلاص کنند. این کار گاهی به صورت گروهی و گاهی نیز به صورت فردی انجام می شد. ترکان برای تحقق این امر از شیوه های زیر سود می جستند:

۱- پس از تصرف یک شهر یا روستا، اسیران، زنان و دختران را مجبور به تغییر دین می کردند.

۲- پس از تصرف یک منطقه- اراضی متعلق به کلیساها و وانک ها را به مقامات عالیه و یا بیگ های خود اهدا می کردند و اینان نیز ساکنان ارمنی این اراضی را مجبور به تغییر دین می نمودند.

۳- سپاه بنی چری کودکان ارمنی را از خانه های خود غصب نموده (دختر و پسر) و به زور آن ها را به ترک آیین خود مجبور می کرد.

۴- در اثر تعصبات شدید مذهبی، مسیحیان مجبور به ترک آیین خود می شدند.

۵- خراج و مالیات مسیحیان سنگین تر می شد تا آنان نتوانند بپردازند و لذا با تغییر دین خود از این امر معاف گردند.

۶- برخی از رعایای مسیحی اجباراً یا داوطلبانه تغییر دین می دادند تا از چپاول و اذیت حکام رهایی یابند.

۷- گاهی برخی از مسیحیان برای اینکه ارث خانوادگی بستگانشان را مال خود کنند، تغییر مذهب می دادند زیرا قانون حکومتی این امتیاز را به آنان می داد.

۸- مسیحیان به آسانی دچار افترا می شدند و لذا برای خلاصی از این اتهامات تغییر دین می دادند.

۹- برای افزایش جمعیت ترک، روستاهای ارمنی نشین را به زور مجبور به تغییر هویت و آیین می کردند.

۱۰- برای رهایی از پرداخت خراج (مالیات سرانه) تغییر مذهب می دادند.

۱۱- قضات گاهی از مسیحیان تحت محاکمه می خواستند تا برای آزادی تغییر دین دهند.

۱۲- صاحبان مسیحی اراضی بزرگ برای حفظ مایملک خود تغییر دین می دادند. در غیر اینصورت حق تملک این اراضی را از دست می دادند.

امروزه بین ۱ تا ۴ میلیون ارمنی نهانی یا مخفی در شرق ترکیه برآورد می شود. اینان در ظاهر مسلمان هستند و نامهای ترکی و اسلامی دارند اما در خفا و در خانه های خود آیین مسیحی را رعایت و تا حدی نیز زبان ارمنی را حفظ می کنند. حتی زبان ارمنیان هامشن عمدتاً ارمنی است.